

GONDA GÁBOR

Nemzetállamok és kisebbségek

Az egységes nemzetállamok megteremtésére tett kísérletek és a német kisebbségi csoportok Európában, a 20. század első felében*

A kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai németek elűzetése és kitelepítése a második világháború végén és az azt követő években szervesen illeszkedett abba az eseménysorba, amely a 20. század folyamán végigvonult Európa történelmében. Ezt a jelenséget a történettudomány (elsősorban a nyugati történeti szakirodalom) az *etnikai tisztogatás* (*ethnic cleansing*, *ethnische Säuberung*) szakkifejezéssel jelöli, és egy olyan politika eszközeként határozza meg, amely elsősorban telepítésekkel, a lakóhelyről való elűzéssel különböző nemzetállami vagy hatalmi politikai célok elérésére törekszik.¹ Az ilyen politika végcélja az esetek döntő többségében az egységes, homogén nemzetállam megteremtése volt. Ezt a folyamatot viszont a fent említett makrorégió etnográfiai viszonyaiból kifolyólag kezdettől fogva konfliktusok kísérték. A nemzetek és nemzetállamok összeütközéseinek legfőbb vesztesei az ott élő nemzeti, etnikai vagy vallási kisebbségek voltak, kiknek az egy-egy ilyen

* Jelen tanulmány a nemzetközi porondon lezajlott eseményekre fókuszál, és nem, vagy csak utalásszerűen érinti a magyarországi, illetve a hazai németiséggel kapcsolatos történéseket.

¹ Lásd például Mathias BEER: Umsiedlung, Vernichtung und Vertreibung. Nationale Purifizierung in Europa während und am Ende des Zweiten Weltkriegs. In: Mathias BEER (szerk.): *Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart*. Attempto, Tübingen, 2004. 119–144.; Wolfgang BENZ: *Ausgrenzung, Vertreibung, Völkermord. Genozid im 20. Jahrhundert*. DTV, München, 2006; Hans LEMBERG: „Ethnische Säuberung... Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1992/B 46. 27–38.; Michael MANN: *Die dunkle Seite der Demokratie. Eine Theorie der ethnischen Säuberung*. Hamburger Edition, Hamburg, 2007; Norman M. NAIMARK: *Flammender Hass. Ethnische Säuberungen im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München, 2004; Philipp THER: Ein Jahrhundert der Vertreibung. Die Ursachen von ethnischen Säuberungen im 20. Jahrhundert. In: Ralph MELVILLE–Jiří PEŠEK–Claus SCHARF (szerk.): *Zwangsmigrationen im mittleren und östlichen Europa. Völkerrecht – Konzeptionen – Praxis (1938–1950)*. Philipp von Zabern, Mainz, 2007. 19–37.

konfliktust kísérő háborúk alatt, illetve azok következtében gyakran jutott osztályrészül ki- vagy áttelepítés, elűzetés, deportálás, szélsőséges esetben népiirtás. A „rövid 20. század”² két végpontján is – mintegy szimbólumként – egy-egy, az etnikai tisztogatás körébe sorolható eseménysor áll: az első világháború lezárását követő európai konfliktusok, valamint a Balkánt lángba borító délszláv háború. Ennek a különböző típusú (kényszer)migrációs folyamatokkal kísért jelenségnek a gyökerei azonban egészen a 19. századig nyúlnak vissza.³

Minden ember része egy nemzetnek, és minden nemzetnek egy államot kell alkotnia, a nemzetállamot – ez volt a 18. század végén megszülető új eszme, a nacionalizmus mindmáig ható alap gondolata. Az új idea, a nemzeti gondolat gyorsan népszerűvé vált és rendkívüli karriert futott be.⁴ Az egységes nemzetnek és az egységes nemzetállamnak mint eszményképeknek a teremtő erejét mi sem bizonyítja jobban, minthogy döntően ezek alapozták meg a 19. és a 20. század társadalmi és politikai mozgalmait. A nemzetnek mint „elképzelt közösségnek” (*imagined community*), kulturális produktumnak,⁵ társadalmi konstrukciónak⁶ különleges vonzereje abban rejlett, hogy tagjainak megadta a részvétel (*participáció*) és az egyesülés, beilleszkedés (*integráció*) lehetőségét.⁷ A participáció részvételi, közreműködési lehetőséget ígért az új típusú, modern beren-

² A fogalom eredetéhez lásd Eric HOBBSBAWM: *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. DTV, München, 1998.

³ Nem foglalkozom sem ókori esetek bemutatásával (asszír, babilóniai, ógörög, római stb. példák), sem középkori-koraújkorai (például keresztes hadjáratok, zsidó- és protestánsüldözések stb.), sem pedig Európán kívüli eseményekkel (például az észak- és dél-amerikai indiánok szisztematikusan irtása stb.). Bizonyos értelemben ezek az esetek is az etnikai tisztogatás tárgykörébe tartoznak, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezek fő mozgatórugója nem a modern értelemben vett nacionalizmus volt.

⁴ A nacionalizmus elméletéhez és történetéhez lásd Benedict ANDERSON: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts*. Campus, Frankfurt-New York, 1996; Ernest GELLNER: *Nationalismus und Moderne*. Rotbuch, Berlin, 1991; Eric HOBBSBAWM: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Campus, Frankfurt–New York, 1991; Rolf-Ulrich KUNZE: *Nation und Nationalismus*. WBG, Darmstadt, 2005; Dieter LANGEWIESCHE: *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*. C. H. Beck, München, 2000; ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Napvilág, Budapest, 1998. 9–15.; Hagen SCHULZE: *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*. C. H. Beck, München, 2004; Hans-Ulrich WEHLER: *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*. C. H. Beck, München, 2001; Siegfried WEICHLEIN: *Nationalbewegungen und Nationalismus in Europa*. WBG, Darmstadt, 2006.

⁵ Benedict ANDERSON: i. m. 14.

⁶ Dieter LANGEWIESCHE: Was heißt „Erfindung der Nation”? In: *Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart*. I. m. 20.

⁷ Mathias BEER: Einführung. In: *Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart*. I. m. 7–17.

dezkedésű, a hatalommegosztás, az alkotmányosság, az alapjogok és a tulajdon garanciális védelmének elvein nyugvó (nemzet)állam polgárainak. Az integráció azzal kecsegtetett, hogy az egyén egyen jogú polgár(társ)ként csatlakozhat az egységes nemzethez. A nemzet, illetve a nemzetállam participációs és integrációs ígéretéhez azonban szinte minden esetben agresszió is párosult.⁸ A nemzetek születését a 19. század folyamán sokszor kísérte vér és erőszak; a nemzetállamok a 20. században is gyakran voltak háborúk gyermekei. A mai Európa államai jelen formájukban – kevés kivétellel – erőszakos integrációs vagy szecessziós (elszakadási) folyamatok eredményeként jöttek létre. „Elhatárolódás a szomszédokkal szemben, az ellenségeskedés és a harc – kezdettől fogva e folyamatokon keresztül találtak önmagukra az európai szomszédok.”⁹

Az elhatárolódás azonban, amelynek révén egy nemzet önmagára talált és önmagát meghatározta, nem pusztán kifelé, a „szomszédok felé” irányuló törekvés volt. A nemzeti, illetve nemzetállami ideológia „Janus arcúsága”¹⁰ abban áll, hogy a külső elhatárolódás mellett létezik egy belső is, az állam elhatárolódása saját polgáraitól. Ennek értelmében azokra, akik bizonyos kritériumok alapján nem számítottak az államalkotó nemzet részének, a meghatározó többség mint idegen, oda nem tartozó elemekre tekintett. A 19. század második felétől egyre jobban érvényesültek azok a tendenciák, amelyek a nemzet és az állam fogalmát azonosítani kívánták. Különösen a magukat egyetlen államalkotó nemzetként meghatározó nemzetek és nemzetállamok hajlottak arra, hogy a területükön élő nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek létezését negligálják, esetleg megszüntessék. Ezáltal ugyanis elhárult az akadály a nemzeti önrendelkezés elvén nyugvó legitimációs igényük elől, hiszen minél egységesebb, homogénabb egy nemzetállam lakossága, a voltaképeni nemzet, annál kevésbé vonható kétségbe az állam létjogosultsága, és annál kisebb a szomszédos államok-nemzetek részéről fenyegető irredentizmus veszélye.¹¹ A nemzetállamok ilyen igénye és az etnikai realitások között azonban – különösen a kelet-, kelet-közép- és a délkelet-európai régióban – gyakran komoly ellentmondás feszült. Ezek feloldására a 19. és a 20. század folyamán két stratégia kínálkozott: az államhatár-

⁸ Dieter LANGEWIESCHE: Nation, Nationalismus. Uo. 35–54.

⁹ Hagen SCHULZE: i. m. 190. – Az én fordításom itt és a továbbiakban is (G. G.).

¹⁰ Mathias BEER: Einführung. I. m. 10.

¹¹ Holm SUNDHAUSEN: Die Ethnisierung von Staat, Nation und Gerechtigkeit. Zu den Anfängen nationaler „Homogenisierung” im Balkanraum. In: *Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart*. I. m. 69–90.

rok idomítása az etnográfiai adottságokhoz, vagy ennek a fordítottja, az etnikai viszonyok szinkronba hozása az államhatárokkal.¹² A második esetben a magukat egységes nemzetállamnak deklaráló országok előszeretettel nyúltak a különböző homogenizációs intézkedések széles spektrumához. Ezek katalógusa a tudatos és célzott nyelvi-kulturális asszimilációs politikától a lakosságcserén, a telepítéseken, elűzetéseken és deportálásokon át egészen a genocídiumig, a nemzeti, etnikai, vallási kisebbségek fizikai megsemmisítéséig tartott.¹³ A nacionalizmus „volt egész generációk várakozásainak és reményeinek megtestesítője, akik a nemzetállamban személyes ideáljaik beteljesedését látták, és [a nacionalizmus – G. G.] vált egész népek rémálmává, akik a nacionalista fanatizmus következtében veszítették el szabadságukat és szülőföldjüket.”¹⁴

A nemzeti homogenizációs programok megvalósításához azonban az ideológiai alapokon túl a modern állam végrehajtási apparátusára is szükség volt.¹⁵ „Az a tény, hogy modern szuverén állam képtelen tolerálni a határain belül élő nagy kisebbségeket, olykor asszimilációs programokhoz és néha etnikai tisztogatásokhoz vezet – a politikai viszonyoktól és a történelmi kontextustól függően.”¹⁶ Az etnikai tisztogatások megtervezésért elsősorban a modern államok politikai elitjei voltak felelősek, amelyek a végrehajtásban támaszkodhattak az állam-, esetleg pártapparátusra, a rendőrségre, a katonaságra, olykor paramilitáris alakulatokra, a közvélemény-formáló sajtóra és hírközlésre, valamint az ezek által manipulált lakosság többségi, az „államalkotó” nemzethez tartozó részére. A 20. századi Európában végrehajtott etnikai tisztogatásoknak van három különösen figyelemreméltó vonása: 1. A drasztikus nemzeti homogenizációs programok, vagyis az etnikai tisztogatások nem pusztán a totalitárius és autoriter rendszerek sajátjai voltak. Éppen a német kisebbségek második világháború utáni elűzése és kitelepítése a példa arra, hogy a hozzájuk tartozók „lakóhelyükről történő kimozdítását” többek között demokratikus hatalmak (jelesül Nagy-Britannia és az Egyesült Államok) is támogatták, illetve egyébként demokratikusnak tartott politikusok (például Edvard Beneš, Stanisław Mikołajczyk) tervezték meg és

¹² A két megoldás természetesen nem jelentkezett mindig vegytisztán; gyakran alkalmazták ezek kombinálását is.

¹³ Mathias BEER: Einführung: I. m. 10–11.; Norman M. NAIMARK: i. m. 10–14.; ROMSICS Ignác: i. m. 363–371.; Holm SUNDHAUSEN: i. m. 81.

¹⁴ Theodor Schieder német történész megállapítását idézi Mathias BEER: Einführung. I. m. 9.

¹⁵ Norman M. NAIMARK: i. m. 10–20.

¹⁶ Uo. 17.

hajtották végre.¹⁷ 2. Az etnikai tisztogatás kategóriájába tartozó kényszer-migrációs folyamatok gyakran szervesen kapcsolódtak „rendkívüli”, azaz háborús, (vagy közvetlenül háború utáni) kaotikus, átmeneti állapotokhoz. A háború lehetővé tette, hogy egy-egy kisebbséggel leszámoljanak anélkül, hogy az események különösebb nyilvánosságot kaptak volna. Ezek ugyanis a háborús körülményekkel és eseményekkel viszonylag egyszerűen elpalástolhatók, különböző stratégiai célokra való hivatkozással pedig könnyen legitimálhatók.¹⁸ 3. Az etnikai tisztogatások nem pusztán etnikai célokat követték; a hatalmi, stratégiai és nemzetpolitikai célkitűzésekhez gyakran gazdasági és szociális aspektusok is párosultak. A telepítések, elűzéseket, deportálásokat gyakran kísérte rablás és fosztogatás, illetve az államilag szankcionált vagyonelkobzás és a földreform.¹⁹ Az etnikai tisztogatásokat véghezvivő nemzetállamok ugyanis az elűzöttek, kitelepítettek, deportáltak stb. vagyonának újraelosztásával sokszor a saját gazdasági és szociális problémáikat is megpróbálták megoldani.²⁰

Népességcsere, át- és kitelepítések, elűzés, deportálás, népiptás. Nemzeti homogenizáció Európában, a 20. század első felében. Koncepció és gyakorlat

A nacionalizmus ideológiájának elterjedése következtében a balkáni népek (görögök, szerbek, románok, bolgárok, albánok stb.) legfőbb céljai között szerepelt, hogy megteremtsék saját, egységes és szuverén nemzetállamukat. A 19. század második felére a térséget uraló, ám folyamatosan gyengülő és súlyos belső problémákkal küzdő Oszmán Birodalom egyre kevésbé tudta

¹⁷ Uo. 22–27., 139–174., 231–248. – Lásd még Detlef BRANDES: *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. R. Oldenbourg, München, 2001; Gerhard SEEWANN: *Britische Quellen zum Vertreibungsprozess vor und nach Potsdam*. In: Gerhard SEEWANN (szerk.): *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika*. Osiris, Budapest, 2000. 183–198.

¹⁸ Norman M. NAIMARK: i. m. 234–237.

¹⁹ Az ilyen típusú utilitarista megfontolások érvényesülésére különösen jó példa a zsidóság deportálása a második világháború alatt, illetve a németek kitelepítése 1945 után. Ezek magyarországi vonatkozásaira lásd Christian GERLACH–Götz ALY: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*. Noran, Budapest, 2005; SPANNENBERGER Norbert–VONYÓ József: A földkérdés és a nemzetiségi kérdés szerepe a magyarországi németek elűzésében. *Soproni Szemle*, 2006/4. 380–394.; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggése*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993.

²⁰ Norman M. NAIMARK: i. m. 139–174., 241–243.

kontrollálni a Balkán-félsziget népeinek önállósodási-elszakadási törekvéseit. A homogén nemzetállamok megalakítása azonban már csak azért is problémákba ütközött, mert a Balkánon nem léteztek határozott etnikai választóvonalak, sőt a térségre kimondottan a sok- és vegyes nemzetiségű, a multikonfesszionális régiók és települések voltak a jellemzők.²¹ Az 1877–1878-as orosz–török háborút²² ténylegesen lezáró 1878-as berlini kongresszus²³ már rendelkezett a vallási (és nem etnikai!) kisebbségek védelméről.²⁴

Az első,²⁵ majd a második Balkán-háború²⁶ alatt és után a történelem folyamán először jelent meg a homogén nemzet és nemzetállam ideológiájából táplálkozó, modern értelemben vett és már akkor nagyban gyakorolt etnikai tisztogatás. A harci eseményekkel párhuzamosan zajlottak, illetve azokat követték a kényszerű átkeresztelkedések, névváltoztatások, elűldözések és mészárlások.²⁷ A különböző nemzetállamok hadseregei kegyetlenül bántak az idegenként definiált civil lakossággal. A népesség azon részét, amely nem illett a formálódó nemzetállami struktúrák közé, kormányaik egyetértésével elűldözték vagy legyilkolták. Mindez különösen kegyetlenül érintette Trákia, Macedónia és Koszovó lakosságát.²⁸ A második Balkán-háborút lezáró bukaresti egyezmény tárgyalásakor merült fel először a nemzetközileg szankcionált népességcsere gondolta

²¹ Holm SUNDHAUSEN: i. m. 69–80.

²² Az 1877 áprilisától 1878 januárjáig tartó háborúban az Oszmán Birodalom totális vereséget szenvedett a balkáni népek által is támogatott Oroszországtól. A háborút lezáró békét 1878. március 3-án írták alá San Stefanóban.

²³ A berlini kongresszust a San Stefanó-i békeszerződés kitételeivel elégedetlen európai nagyhatalmak nyomására hívta össze Otto von Bismarck, német birodalmi kancellár. Az 1878. június 13-tól július 13-ig tartó diplomáciai találkozon újratárgyalták a vitatott békeszerződés területi vonatkozásait. Lásd bővebben ORMOS Mária–MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1914–1945*. Osiris, Budapest, 1998. 159–161. ROMSICS Ignác: i. m. 133–139.

²⁴ Az első nemzetközi szerződésben szankcionált kisebbségvédelmi kitételrel kapcsolatban lásd Holm SUNDHAUSEN: i. m. 82–83. továbbá Gerhard SEEWANN: i. m. 185.

²⁵ Az első Balkán-háborúban (1912. október 8.–1913. május 30.) a Balkán-szövetség tagjai (Bulgária, Szerbia, Görögország és Montenegró) győzelmet arattak az Oszmán Birodalom felett, amely a konfliktust lezáró londoni egyezmény értelmében elvesztette európai területeinek nagy részét.

²⁶ A második Balkán-háborút (1913. június 29.–augusztus 10.) területi viták miatt vívta Bulgária Szerbiával, Görögországgal, Romániával és az Oszmán Birodalommal. A konfliktus, melyet az 1913. augusztus 10-én megkötött bukaresti egyezmény zárt le, Bulgária vereségével végződött. A Balkán-háborúkhöz lásd NIEDERHAUSER Emil: A két Balkán-háború és előzményei. In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómeztől Koszovóig*. Politikatörténeti Füzetek 13. Napvilág, Budapest, 1999. 11–22.; ROMSICS Ignác: i. m. 142–148.

²⁷ Holm SUNDHAUSEN: i. m. 82–84.

²⁸ Lásd Zoran JANJETOVIĆ: Die Vertreibungen auf dem Territorium des ehemaligen Jugoslawien. In: Dieter BINGEN–Włodzimierz BORODZIEJ–Stefan TROEBST (szerk.): *Vertreibungen europäisch erinnern? Historische Erfahrungen, Vergangenheitspolitik, Zukunftskonzeptionen*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2003. 153–157.

a fiatal balkáni nemzetállamok között, a nagyobb etnikai homogenitás érdekében. Jelenlegi ismereteink szerint az 1913. szeptember 29-én, Bulgária és az Oszmán Birodalom képviselői között aláírt konstantinápolyi szerződés volt az első nemzetközileg szankcionált bilaterális népeségcsere-megállapodás a modern kori történelemben.²⁹ Az egyezmény ugyanakkor nem volt kötelező erejű, a népcserét csak fakultatív alapon írta elő,³⁰ és az érvényessége csupán egy 15 kilométeres határ menti sávra terjedt ki.³¹ A példa azonban ragadósnak bizonyult: 1914 májusában, a kis-ázsiai görögüldözések tapasztalatai nyomán már Görögország képviselői is tárgyaltak az Oszmán Birodalom képviselőivel egy kölcsönös lakosságcsere – korabeli szóhasználattal a „kölcsönös önkéntes emigráció” – lehetőségéről. A Szmírnában (ma Izmir) folyó tárgyalások azonban (akkor még) nem vezettek eredményre,³² majd az első világháború alatt a már zajló lakosságcserek is leálltak.³³

Koncepció az etnikai konfliktusok megoldására. A „lausanne-i modell”

George A. Montandon svájci antropológus és néprajztudós, 1915-ben publikált egy tanulmányt, amely a kisebbségi kérdésből fakadó problémák megoldására tett javaslatot.³⁴ Montandon abból indult ki, hogy a különböző típusú kisebbségek egyrészt bizonytalansági tényezőt jelentenek a homogenitásra törekvő nemzetállamok számára, másrészt zavaróan hatnak a nemzetállamok bilaterális kapcsolataiban. Ezért azt javasolta, hogy a „zavaró” kisebbségi népcsoportokat telepítsék át vagy ki az anyaországba, illetve kölcsönösen cseréljék ki őket a két ország között. Montandon érvelése szerint csakis az ily módon végrehajtott „masszív átültetésekkel” (eredetiben: *transplantation massive*) lehet elér-

²⁹ Holm SUNDHAUSEN: i. m. 85. – Az individuális alapú optálási joggal ellentétben, amely a vesztfáliai béke óta gyakorlat volt a nemzetközi kapcsolatokban, a szerződés nívóma abban állt, hogy két szuverén állam kollektíven cserélte ki egymással népessége egy részét.

³⁰ A legújabb kutatások szerint a mintegy 48 500 törököt és 46 500 bolgárt érintő megállapodás jórészt csupán legalizálta a korábban kölcsönösen végrehajtott törvénytelen elűzéseket. Az egyezmény végrehajtása során a határ menti falvak teljes lakosságát kicserélték. (Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 28.)

³¹ Ennek a határ menti sávnak a szélességét tolta ki egy pótlólagos, 1914. október 15-én e tárgyban kötött bolgár–török szerződés. (Holm SUNDHAUSEN: i. m. 85.)

³² Lásd BALOGH Ádám: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet*, 2002/1–2. 37–46.; Gerhard SEEWANN: i. m. 185.

³³ Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 28.

³⁴ A tanulmányról lásd uo. 27–28.

ni a kívánt nemzetállami homogenitást, kiküszöbölni az országok közötti konfliktuspotenciált és megteremteni az európai békét. Nem telt el sok idő, és Montandon elméletét a gyakorlatban is alkalmazni kezdték.

Az első világháborúban az Oszmán Birodalom a központi hatalmak oldalán vett részt, s velük együtt 1918-ban a vesztes oldalra került. A győztes antanthatalmak és az Oszmán Birodalom képviselői 1920. augusztus 10-én írták alá a világháborút lezáró békemegállapodást Sèvres-ben. A békediktátum megfosztotta az Oszmán Birodalmat területei nagy részétől; többek között az első világháborúban győztes Görögországnak ítélte Kelet-Trákiát, valamint a kis-ázsiai partvidék egy jelentős szakaszát, Szmirna központtal. A sèvres-i békeszerződés pontjai ellen azonban Anatóliában széles körű török nemzeti mozgalom bontakozott ki, és Musztafa Kemal tábornok vezetésével hadműveleteket indítottak az antant csapatai és szövetségeseik ellen. A török függetlenségi, más néven felszabadítási háborút siker koronázta: a török katonai sikerek következtében a nyugati hatalmak kénytelenek voltak revízió alá venni a már megkötött békét. Így írták alá 1923. július 24-én a török szempontból lényegesen kedvezőbb lausanne-i békeszerződést, amely számos más kitétele mellett garantálta az immáron nemzetállami alapon definiált Törökország mai határait.³⁵

A török függetlenségi háború a görög–török konfliktusban tetőzött.³⁶ A harccselekményeket ugyanis etnikai tisztogatások kísérték. A győztes antanthatalmak oldalán harcoló görög csapatok a sèvres-i békeszerződésben ténylegesen Görögországnak ítélt területek birtokbavétele során elüldözték, illetve lemészárolták a török civil lakosságot. 1921/22 folyamán, amikor a török egységek kiszorították a görög inváziós hadsereget, annak erőszakos tetteit szintén a visszamaradó civil lakosságon bosszulták meg. A kis-ázsiai és a trákiak görögök elűzése emberéletek tízezreit követelte. A menekültáradatot látva, valamint a kényszerszermigráció szervezett keretek közé szorítása érdekében a Népszövetség menekültügyi biztosa, a norvég származású Fridtjof Nansen, népességcsere-megállapodás aláírására szeretne volna rábírni a már 1922 novembere óta Lausanne-

³⁵ Az 1920 áprilisában Ankarába összehívott Nagy Török Nemzetgyűlés elnökévé választotta Musztafa Kemalt, aki az általa vezetett függetlenségi háborúban meghátrálásra kényszerítette az angol, francia, örmény és görög csapatokat. 1922-ben eltörölték a szultanátust, majd a lausanne-i szerződés aláírása után, 1923. október 29-én kikiáltották a Török Köztársaságot. Musztafa Kemal Atatürk ezt követően mélyreható nyugati típusú társadalmi és politikai reformokba kezdett, amelyekkel megteremtette egy modern, szekularizált, Európa felé orientált állam alapjait. (Lásd FLESCH István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemal Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina, Budapest, 2004.)

³⁶ Uo. 139–288.

ban tárgyaló feleket. Nansen meg volt győződve arról, „hogya a Közel-Kelet vegyes népességű területeinek megszüntetése a Közel-Kelet valódi megbékéltetéséhez fog vezetni. [...] A súlyos gazdasági helyzetet, melyet a múltban lefolyt nagy népesség-mozgások eredményeztek, a lakosság-cserével lehet a leggyorsabban és leghatékonyabban kezelni.”³⁷ Kemény tárgyalások után, brit nyomásra, a felek végül 1923. január 30-án aláírták a görög–török lakosságcsereéről szóló konvenciót, amely része lett a július 24-i lausanne-i békeszerződésnek. A konvenció lakosságcserevé szepítette és jobbára utólag szankcionálta a már végrehajtott elűzéseket, s ezzel minőségi és mennyiségi ugrást jelentett az egy évtizeddel korábban hasonló tárgyban megkötött szerződésekhez képest. Ugyanis kötelezően előírta minden görög és török áttelepülését, csupán Isztambul és két égei-tengeri sziget ortodox, illetve Nyugat-Trákia muzulmán lakossága részesült kivételben. Ahol a lakosság még nem menekült el, ott kényszerrel hajtották végre az áttelepítést.³⁸ Másfelől a Népszövetség égisze alatt megkötött, a nemzetközi közösség által szentesített konvenció egyfajta szemléletváltást is tükrözött.³⁹ Amint az Nansen előterjesztéséből is kitűnik, a nemzetközi politikában előtérbe került az a nézet, hogy az etnikailag-vallásilag vegyes lakosságú területek felszámolása lakosságcsere útján, vagyis a kisebbségi kérdés mint a bilaterális kapcsolatokban zavart okozó tényező megszüntetése, hozzájárulhat az európai béke megteremtéséhez.⁴⁰ Montadon gondolatai termékeny talajra hullottak.

A lausanne-i konvenció óriási áldozatok árán,⁴¹ de valóban jelentősen hozzájárult Görögország és Törökország⁴² homogén(ebb) nemzetállam-

³⁷ Idézi Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 28. A fordítás Németh Áron munkája.

³⁸ Gerhard SEEWANN: i. m. 185.; Holm SUNDHAUSEN: i. m. 86. – A nemzetállami ideológia által pusztta tárgyakká degradált emberek számára nem volt alternatíva a helyben maradás. A lakóhelyhez való jog, az évszázadok során kialakult tradicionális struktúrák megtartása nem volt döntő érv a nemzeti homogenitás megteremtésével szemben.

³⁹ A dolog pikantériája, hogy az egyébként a kisebbségvédelem platformján álló Népszövetség olyan megállapodást hozott tető alá, amelynek célja éppenséggel bizonyos kisebbségi csoportok felszámolása volt.

⁴⁰ Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 28.

⁴¹ A mintegy 1 200 000 ortodox görög és 430 000 moszlim török – akiket szülőföldjükről pusztán egy kézipoggyással üldöztek el – évtizedes fájdalmas folyamat során nagy megpróbáltatások közepette tudott integrálódni új hazájában. (Lásd Norman M. NAIMARK: i. m. 29–76.)

⁴² Törökország már a népességcsere-egyezmény megkötését megelőző mézárások, elűldözések előtt végrehajtott egy még drasztikusabb etnikai tisztogatást a birodalom ázsiai felében: az örmény népi rtást. Az 1908-ban hatalomra jutott nacionalista ifjú török mozgalom 1918-ig tartó uralma alatt már 1909-ben sor került egy örményellenes pogromra, amelyeknek becslések szerint mintegy 300 000 örmény esett áldozatul. Az előre eltervezett és szisztematikusan végrehajtott népi rtás 1915 áprilisában kezdődött, amikor is a többnyire Isztambul környékén, illetve Kelet-Anatóliában élő örmények nagy részét az ellenséges

má válásához. A két állam konfliktusának gyökereit azonban nem irtotta ki. A „lausanne-i megoldás”, amelyet az európai közvélemény túlnyomórészt sikerként értékelt, precedenst teremtett, és utóbb mint pozitív példára hivatkoztak rá. Így a konvenció mintegy modelljévé, prototípusává vált azon későbbi egyezményeknek, amelyek a kisebbségi kérdést telepítésekkel, lakosságcserével kívánták megoldani.⁴³ Csak kevesen osztották Lord Curzon brit külügyminiszter aggodalmait, aki a kényszer-lakosságcserével kapcsolatban a következőket vette papírra: „Igazán rossz és elvetemült megoldás, amelynek az árát a világ száz éven át fogja fizetni.”⁴⁴ Szavai csakhamar beigazolódtak.

A kisebbségi kérdés az első világháború után

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések⁴⁵ átrajzolták Európa térképét. A békekonferencia az Egyesült Államok elnöke, Woodrow Wilson által meghirdetett önrendelkezési jog kétségtelenül szépen hangzó elvét messzemenően alárendelte a győztes államok hatalmi, politikai, stratégiai és egyéb érdekeinek. Bár a világháború, illetve az azt lezáró békék következtében eltűntek a nagy, többnemzetiségű birodalmak – az Osztrák–Magyar Monarchia, a cári Oroszország és az Oszmán Birodalom –, a nemzeti és etnikai kisebbségek problematikáját a Párizs környéki békék sem oldották meg. Hiába rögzítettek békeszerződések mintegy 20 000 kilométernyi új határt Európában, hiába vált mintegy 80 millió ember egy új állam polgárává anélkül, hogy elhagyta volna lakóhelyét, a kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai régió etnográfiai sajátosságaiból (nemzetiségi szigetek és szórványok, vegyes nemzetiségű régiók és települések) kifolyólag csekély volt azon országok száma, ame-

Oroszországgal való kollaboráció vádjával Mezopotámiába és az észak-szíriai sivatagba deportálták. A kegyetlenkedések 1921–1922-ig tartottak. E brutálisan végrehajtott etnikai tisztogatásnak független becslések szerint mintegy 800 000–1 400 000 örmény esett áldozatul. A hivatalos török álláspont a mai napig nem ismeri el az eseményeket népirtásnak. (Wolfgang BENZ: i. m. 54–70.; FLESCH István: i. m. 108–124.; Richard G. HOVANNISIAN: Expulsion and Genocide: The Armenian Case. In: *Vertreibungen europäisch erinnern? Historische Erfahrungen, Vergangenheitspolitik, Zukunftskonzeptionen*. I. m. 66–70.)

⁴³ Holm SUNDHAUSEN: i. m. 88–89.

⁴⁴ Idézi Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 28.

⁴⁵ A győztes antanthatalmak 1919. június 28-án Versailles-ban Németországgal, 1919. szeptember 10-én Saint-Germainben Ausztriával, 1919. november 27-én Neuillyben Bulgáriával, 1920. június 4-én Trianonban Magyarországgal, 1920. augusztus 10-én Sèvres-ben Törökországgal kötötték meg a békeszerződéseket. A párizsi békekonferenciáról, illetve az ott megkötött békékről lásd ÖRMÖS Mária–MAJÓROS István: i. m. 251–269.

lyekben az államalkotó nemzet tagjainak aránya meghaladta volna a 90%-ot.⁴⁶ Másrészt az említett régióban található valamennyi ország államalkotó nemzetének élt diaszpórája egy vagy több idegen állam területén, így például 8,3 millió birodalmon kívüli német 13, és mintegy 3,2 millió határon túli magyar 4 idegen országban.

A problémát érzékelve a párizsi békekonferencia megalkotta a nemzetközi kisebbségvédelem rendszerét, amely a diplomáciában új eszköznek számított.⁴⁷ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai államokat kisebbségvédelmi garanciákat tartalmazó szerződések aláírására kötelezték. A legelső állam, amellyel a győztesek aláírták a kisebbségvédelmi szerződést, Lengyelország volt. Őt követte a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia, Románia, Görögország, Ausztria, Magyarország, Bulgária és Törökország. A területeiken élő „faji, etnikai és vallási kisebbségeket” pedig egyéni kisebbségi jogok illeték meg.⁴⁸ A szerződésben foglaltak betartására a Népszövetség felügyelt, a sérelmek előadásának, a problémák megvitatásának fórumai az Európai Nemzetiségi Kongresszusok voltak.⁴⁹ Tekintettel viszont arra, hogy a Genfben székelő nemzetközi szervezet szankcionálási eszköztára meglehetősen korlátozott volt, egy ország területén élő nemzetiségi csoport, illetve a hozzá tartozó egyének lehetőségei végső soron az adott állam politikai gyakorlatától függtek.⁵⁰ Mivel az első világháború után létrejött nemzetállamok saját megalakulásukat vágyaik-ideáik beteljesüléseként élték meg (ez alól a vesztes országok természetesen kivételt képeztek, de az állítás – más okból ugyan – az ő esetükben is igaz), ezért a kisebbségvédelmi szerződéseket kéretlenül rájuk oktrojált kötelezettséggként, frissen elnyert szuverenitásuk megsértéseként értelmezték.⁵¹ A Kelet-Közép- és Délkelet-Európa új nemzetállamaiban berendezkedő politikai rendszerek – amelyek közül jó néhányban jelentek meg fokozatosan

⁴⁶ A versailles-i rendszer regionális vonatkozásaival kapcsolatban lásd ÁDÁM Magda: *The Versailles System and Central Europe*. Variorum, Aldershot, 2004.

⁴⁷ Lásd GALÁNTAI József: *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása, 1919–1920*. Maecenas, Budapest, 1989; ROMSICS Ignác: i. m. 193–232.

⁴⁸ Lásd EILER Ferenc: A kisebbségi autonómia gondolata és a nemzetközi politika a két világháború közötti Köztes-Európában 1919–1938. *Regio*, 2009/3. 179–195.; Hans LEMBERG: *Kulturautonomie, Minderheitenrechte, Assimilation. Nationalstaaten und Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen in Ostmitteleuropa*. In: Mathias BEER (szerk.): *Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart*. I. m. 91–117.

⁴⁹ Ezek magyarországi vetületéről lásd EILER Ferenc: *Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)*. Gondolat, Budapest, 2007.

⁵⁰ Hans LEMBERG: *Kulturautonomie*. I. m. 109–112.

⁵¹ EILER Ferenc: A kisebbségi autonómia. I. m. 182–183.; Hans LEMBERG: *Kulturautonomie*. I. m. 101–102.

autoriter, illetve diktatórikus vonások (kivéve Észtország mintaszerű eljárását a kisebbségekkel) – asszimilációs politikát folytattak.⁵² A nagyobb nemzeti homogenitást célzó asszimilációs, a kisebbségek beolvasztására irányuló törekvések eszközeivé vált például a nyelv-, az oktatás-, a gazdaságpolitika és a földreform. Általános jelenséggé vált a „szlovakizáció”, a „románosítás”, a „polonizáció”, a „magyarosítás” stb. Az utólag sokat és joggal kritizált kisebbségvédelmi rendszer alternatívája az 1930-as évek második felétől azonban olyan politika lett, amelynek dinamikáját és szabályait Adolf Hitler határozta meg.⁵³ A náci diktátor annak a „versailles-i rendszernek” a „szétzúzására” törekedett, amely többek között a kisebbségvédelem intézményét is megalkotta. A „Führer”-nek saját elképzelései voltak a faji, etnikai és vallási kisebbségek kérdésének megoldására. Ezeknek spektruma a határkiigazítástól, a montandoni gondolatok gyakorlati alkalmazásán át, a népirtásig terjedt.

Népességmozgások a Szovjetunióban

Mielőtt azonban a náci diktátor hozzálátott volna etno-, faji és népességg Politikai elképzeléseinek megvalósításához, Joszif V. Sztálin, kommunista diktátor, nála jóval korábban alkalmazni kezdte a telepítések és deportálások gyakorlatát. Bár a Szovjetunió hatalmas területén belül végrehajtott kényszermigrációk nem kizárólag és nem is minden esetben szolgáltak pusztán etnikai célokat, ezen intézkedések gyakran irányultak egy jól körülhatárolható nemzeti, etnikai vagy vallási kisebbség ellen, még ha motivációik sok esetben eltérőek is voltak. Egész népcsoportok országokon belüli „mozgatása” már a cári időkben is érvényesült. 1915 májusa után, miután a központi hatalmak csapatai sikeres offenzívát hajtottak végre Galíciában, és megtörtént a gorlicei áttörés, a Volhíniában és a környező területeken élő németeket és zsidókat, mintegy 210 000 embert, az ország belsejébe szállították.⁵⁴ Hasonló deportálásokra került

⁵² Ezzel kapcsolatban lásd Gerhard BESIER: *Das Europa der Diktaturen. Eine Geschichte des 20. Jahrhunderts*. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2006. 31–306.; ZEIDLER Miklós (szerk.): Diktatúrák és autoriter rendszerek a 20. századi Európában. *Limes*, 2003/2. 5–166.; EILER Ferenc: A kisebbségi autonómia. I. m. 188–193., Hans LEMBERG: Kulturautonomie. I. m. 110–114.

⁵³ Találón jellemezte a Népszövetség égisze alatt működő nemzetközi kisebbségvédelem rendszerét Hans Lemberg úgy, ahogyan Churchill egyszer állította a demokráciát: olyan intézmény, amely bár sok hiányossága van, még így is a létező alternatívák legjobbika. (Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 28.)

⁵⁴ A Kelet-Poroszországban élő birodalmi német civil lakosság körében már 1914-ben, az orosz benyomulást követően sor került deportálásokra. (Jörg BABEROWSKI: *Ordnung durch Terror. Stalinismus im sowjetischen*

sor az orosz megszállás alatt álló lengyel területeken, ahol az érintettek elsősorban szintén zsidók és németek voltak, de ez a sors várt a kaukázusi front közelében élő muzulmán lakosságra is.⁵⁵ A kutatók becslései szerint az orosz hatóságok az első világháború alatt összesen mintegy 1,4 millió embert telepítettek (jórészt kaotikus és embertelen körülmények között) a birodalom keleti területeire.

A Szovjetunió megalakulása (1922), majd különösen Sztálin hatalomra jutása és hatalmának megszilárdulása után, az 1920-as években folytatódtak a kommunista birodalom területén élő népeket, nemzeteket, nemzetiségeket, kisebb-nagyobb etnikai és vallási csoportokat érintő deportálások.⁵⁶ Az 1930-as években, a tomboló sztálini terror idején ezek még nagyobb méreteket öltöttek, és mivel az akciók sokszor egy-egy konkrét etnikai csoport ellen irányultak, nyugodtan tekinthetők etnikai tisztogatásoknak. Szenvedő alanyok lettek az „ellenséges kormányok nemzetiségei”, mint például a lengyelek, a németek, a finnek, de egyéb okokból olyan népek is, mint a kazahok, a kozákok, a koreaiak, a törökök, az iráni zsidók stb.⁵⁷ A Molotov–Ribbentrop-paktumban⁵⁸ foglaltak nyomán az etnikai színezetű deportálások a határ menti régiókban élő népek-nemzetiségek elszállításával új lendületet kaptak. A szerződés ugyanis két részből állt. Nyilvános része egymás kölcsönös tiszteletben tartásának és meg nem támadásának kötelezettségét, valamint harmadik féllel történő háború esetén a semlegesség szándékát rögzítette. A megállapodás azonban tartalmazott egy titkos záradékot (jegyzőkönyvet) is, amely az északkelet-, a kelet-közép- és a délkelet-európai régió érdekszférákra osztását rögzítette. Ennek értelmében a Szovjetunió befolyási övezetéhez tartozónak tekintették Litvánia kivételével a Baltikumot, Finnországot és az akkor Romániához tartozó Besszarábiát. Lengyelországot a Narew, Visztula és a San folyó mentén felosztották.⁵⁹ Hitler,

Vielvölkerreich. In: Isabel HEINEMANN–Patrick WAGNER (szerk.): *Wissenschaft, Planung, Vertreibung. Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert*. Franz Steiner, Stuttgart, 2006. 145–172.)

⁵⁵ Uo. A moszlimokat, zsidókat és a németeket a cári hadvezetés potenciális hazaárulóknak és kémeknek tekintette.

⁵⁶ Jörg BABEROWSKI: i. m. 154–158. A sztálini korszakról lásd FONT Márta–KRAUSZ Tamás–NIEDERHAUSER Emil–SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Maecenas, Budapest, 1997. 514–566.

⁵⁷ Jörg BABEROWSKI: i. m. 158–163.

⁵⁸ Hivatalos nevén a német–szovjet meg nem támadási szerződést 1939. augusztus 24-én (hivatalos keltezés szerint augusztus 23-án) írta alá a náci Németországot képviselő Joachim von Ribbentrop, valamint a kommunista Szovjetunió nevében Vjacseszlav Molotov külügyminiszter.

⁵⁹ Lásd FONT Márta–KRAUSZ Tamás–NIEDERHAUSER Emil–SZVÁK Gyula: i. m. 537–539.; ORMOS Mária–MAJOROS István: i. m. 400–405.; Ryszard NAZAREWICZ: *Der Überfall auf Polen 1939: Diplomatische Hintergründe*.

mint ismeretes, 1939. szeptember 1-jén, Lengyelország megtámadásával kiobbantotta a második világháborút, s 1939. szeptember 17-én a Szovjetunió is megkezdte a paktum titkos záradékában neki ígért lengyel területek birtokbavételét. Szeptember 28-án, Varsó kapitulációjának napján a felek Moszkvában aláírták a német–szovjet határ- és barátsági szerződést. A megállapodás némiképp módosította az egy hónappal korábban megkötött egyezmény területi vonatkozásait. Ennek értelmében Litvániát is a szovjet érdekszféra részének tekintették, valamint sor került Lengyelország felosztásának korrekciójára is. A felek megállapodtak abban is, hogy a szovjet befolyási övezetben élő német népcsoport lehetőséget kap a Harmadik Birodalomba való áttelepülésre (*Heim ins Reich*). A Szovjetunió az 1939 novemberétől 1940 márciusáig tartó szovjet–finn háború következményeként megszerezte Karélia nagy részét és egyéb finn területeket, 1939–1940 folyamán annektálta a balti államokat, és 1940 júniusában megszállta Besszarábiát.⁶⁰ Az 1939 és 1940 folyamán bekebelezett finn és lengyel területekről, a balti államokból és Besszarábiából mintegy 1,2 millió embert hurcoltak el etnikai alapon az ország belsejébe.⁶¹ Miután a náci Németország 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót, a belbiztonsági deportálások főleg a Szovjetunió területén élő németek ellen irányultak. 1941 szeptembere és 1942 januárja között több mint egymillió németet hurcoltak el, főként a Volga menti Autonóm Köztársaság területéről, és elszállították őket Novoszibirszk, Omszk és az Altaj vidékére, valamint Kazahsztánba és Kirgizisztánba.⁶² A világháború menetében beállt fordulat után újult erővel folytatódott a „belső ellenségek” elleni hadviselés. 1943/44-től Sztálin a megszálló német csapatokkal való kollaborációval megvádolt népeket büntette kollektíven –

In: Werner RÖHR–Brigitte BERLEKAMP–Karl Heinz ROTH (szerk.): *Der Krieg vor dem Krieg. Ökonomik und Politik der „friedlichen“ Aggressionen Deutschlands 1938/1939*. VSA, Hamburg, 2001. 307–325.

⁶⁰ Lásd ORMOS Mária–MAJOROS István: i. m. 405–409. (Lásd még a tizkötetes monumentális munkát *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Szerk.: Militärgeschichtliches Forschungsamt. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–München, 1979–2004; John KEEGAN: *A második világháború*. Európa, Budapest, 2004; RÁNKI György: *A második világháború története*. Gondolat, Budapest, 1976; SIPOS Péter: *Adattár a II. világháború történetéhez*. História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1994.)

⁶¹ Az embertelen akcióknak különösen brutális fejezetét képezte a katyáni vérengzés, amelyet 1940-ben a szovjet belbiztonsági szervek hajtottak végre lengyel tiszteken és főtiszteken. (Jörg BABEROWSKI: i. m. 163–165.) Besszarábiából és a finn területekről tömegesen toloncolták ki a lakosságot; 1940-ben Finnországnak és Romániának is több tízezres menekültáradattal kellett megbirkóznia.

⁶² A Volga menti Németek Autonóm Szocialista Szovjetköztársasága 1918. október 19-től 1941. augusztus 28-ig állt fent. A lakosság deportálásához lásd Alfred EISEL: *Die Aussiedlung der Deutschen aus der Wolgarepublik 1941–1957*. Osteuropa Institut, München, 2003.

kényszerű telepítésekkel. Így hurcolták tömegesen Szibériába és Közép-Ázsiába például a csecseneket, az ingusokat, a krími tatárokat, a kal-müköket és a balkárokat, összesen több mint hárommillió embert.⁶³

Az etnikai és a faji kérdés megoldásának nemzetiszocialista variánsai

Határmódosítások

Az 1933. január 30-án hatalomra jutott náci diktátor, Adolf Hitler kezdettől fogva a versailles-i békerendszer „szétzúzására”, a Párizs környéki békékben lefektetett határok revíziójára törekedett. A faji alapon definiált Nagynémet Birodalom megteremtéséhez vezető első lépés az úgynevezett Anschluss, Ausztria bekebelezése volt 1938 márciusában.⁶⁴ Ezt követte 1938. szeptember 29-én az úgynevezett szudétaválság megoldására összehívott müncheni konferencia. A Csehország peremén elhelyezkedő Szudéta-vidék 1938-ban etnikailag szinte teljesen homogén volt, hárommillió német lakott ott, s Hitler Németországnak követezte. A megbeszéléseken a közvetítő szerepét betöltő olasz diktátor, Benito Mussolini, Hitler német birodalmi kancellár, valamint Neville Chamberlain brit és Édouard Daladier francia miniszterelnök vett részt. (A kérdésben érzékenyen érintett Csehszlovákia képviselői nem kaptak meghívást a tárgyalásokra.) Az európai hatalmak engedtek a népek önrendelkezési jogának „versailles-i elvére” hivatkozó Hitler követeléseinek – hiszen az ilyen hivatkozást éppen az általuk vezetett párizsi békekonferencia legitimálta 1919–1920-ban –, és hozzájárultak a Szudéta-vidék Németországhoz csatolásához.⁶⁵ A náci diktátor ígérete ellenére a mün-

⁶³ Jörg BABEROWSKI: i. m. 166–170.; Norman M. NAIMARK: i. m. 111–138.

⁶⁴ A Wehrmacht, az SS és a német birodalmi rendőrség egységei 1938. március 12-én vonultak be Ausztriába. A következő nap, március 13-án törvényben is kimondták Ausztria „újraegyesülését” a Német Birodalommal. (Martin MOLL: Der Griff nach Österreich im März 1938 – erster Schritt in den Krieg? Offene Fragen zu einem scheinbar eindeutigen Sachverhalt. In: Werner RÖHR–Brigitte BERLEKAMP–Karl Heinz ROTH (szerk.): i. m. 156–187.)

⁶⁵ Az 1938. szeptember 30-án aláírt müncheni egyezmény a versailles-i határok megváltoztatásával a náci Németországhoz csatolta a németek által lakott Szudéta-vidéket. A nyugati hatalmak beleegyezését „appeasement-politika” is befolyásolta, amely az európai béke fenntartása érdekében az egyre agresszívabbá váló náci követelések kielégítésére törekedett. A müncheni egyezményt követően Lengyelország és Magyarország is határkiigazítást eszközölt Csehszlovákia kárára. A tematikához lásd ÁDÁM Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása. A müncheni válság és Magyarország. *Századok*, 1999/4. 685–726.; ORMOS Mária–MAJOROS István: i. m. 393–400.; Werner RÖHR: Imperialistische Erpressungspos-

cheni egyezmény nem a határkiigazítások végét, hanem egy folyamat, az agresszív német expanzió kezdetét jelentette. Hitler 1939 márciusában megsemmisítette a „maradék” Csehszlovákiát⁶⁶ is, majd 1939. szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot, kirobantva ezzel a második világháborút.⁶⁷

„Heim ins Reich – Haza a Birodalomba”. Telepítések és lakosságcsere

1939. október 6-án Hitler a német birodalmi gyűlés, a Reichstag előtt elmondott beszédében egyrészt összegezte a lengyel hadjárat tapasztalatait, másrészt ismertette az „etnográfiai viszonyok újrarendezésével” (*neue Ordnung der ethnographischen Verhältnisse*) kapcsolatos elképzeléseit. „A legfontosabb feladat azonban az etnográfiai viszonyok újrarendezése, azaz a nemzetiségek áttelepítése oly módon, hogy a folyamat végén jobb választóvonalak alakuljanak ki, mint ami napjainkban a helyzet. Ebben az értelemben nem csupán a német térre szorítkozó problémáról van szó, hanem olyan feladatról, amely ezen jóval túlmutat. Ugyanis egész Kelet- és Délkelet-Európa részben tele van a német népiség nem tartható szilánkjeival. Éppen bennük rejlik a folyamatos államközi zavarok egyik kiváltó oka. A nemzetiségi elv és faji gondolat korszakában utópisztikus lenne azt hinni, hogy egy nagy értékű nép hozzátartozóit minden következmények nélkül asszimilálni lehet. Egy távlati európai rendezés feladatai közé tartozik azonban, hogy itt telepítéseket végezzünk, hogy ezáltal az európai konfliktusok legalább egy részét megszüntessük.”⁶⁸ A tervezett népességmozgásokkal a náci Németország nem pusztán az európai konfliktusok gyökerét akarta kiirtani, hanem a fenti térségben élő úgynevezett népi németeknek (*Volks-*

vabbá váló náci követelések kielégítésére törekedett. A müncheni egyezményt követően Lengyelország és Magyarország is határkiigazítást eszközölt Csehszlovákia kárára. A tematikához lásd Ádám Magda: A versailles-i Közép-Európa összeomlása. A müncheni válság és Magyarország. *Századok*, 1999/4. 685–726.; ORMOS Mária–MAJOROS István: i. m. 393–400.; Werner RÖHR: Imperialistische Erpressungspolitik. Zu den Konsequenzen des Münchener Diktats 1938. In: *Der Krieg vor dem Krieg*. I. m. 251–293.

⁶⁶ Erőteljes német nyomásra 1939. március 14-én Jozef Tiso kikiáltotta Szlovákia függetlenségét, amely a náci birodalom csatlósává vált. 1939. március 15-én a Wehrmacht bevonult a megcsönkített Csehországba, majd Hitler bejelentette a Cseh–Morva Protektorátus (német vazallusállam) létrejöttét.

⁶⁷ A berlini brit nagykövet, Henderson, 1939. augusztus 27-én még megpróbálta a német–lengyel konfliktus eskalálódását megelőzni egy Danzigra, Nyugat-proszországra és Felső-Sziléziára vonatkozó lakosságcserejavaslattal. „Napjainkban a nemzeti eszme oly erős, hogy a lakosságcsere igazán hasznos megoldásnak tűnik” – írta Henderson. (Idézi Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 31.) A javaslatból nem lett semmi, ám a felvetés jelzi, hogy a lakosságcsere intézménye jelen volt a köztudatban és a politikai gondolkodásban.

⁶⁸ Az eredeti szöveget lásd http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00052.html (utolsó letöltés: 2009. november 11.).

deutsche)⁶⁹ a birodalomba telepítésével az immáron fajbiológiai alapon definiált német népközösséget is erősíteni kívánta.

A *Heim ins Reich* propagandisztikus címszó alatt lebonyolított akció gyökerei azonban sokkal pragmatikusabb okokra vezethetők vissza. Az Anschlusst követően, 1938 márciusában a náci Németország határossá vált a fasiszta Olaszországgal, és így közvetlenül érintkezett a jelentős német kisebbségnek otthont adó, de 1919 óta hivatalosan Olaszországhoz tartozó Dél-Tirollal.⁷⁰ Legfontosabb európai szövetségesével⁷¹ szemben viszont Hitler nem járhatott el úgy, mint ahogyan azt a müncheni egyezmény alapján Csehszlovákiával tette. Tekintve, hogy egy Olaszország kárára történő határrevíziónak nem volt realitása, kézenfekvő megoldásnak tűnt „az államközi kapcsolatokat zavaró” dél-tiroli németek áttelepítése az anyaországba. A két ország közötti szövetségesi viszony ellenére a tárgyalások egészen 1939 második feléig elhúzódtak. A nemzetiszocialista propaganda hatására a mintegy 400 000 dél-tiroli német többsége jelentkezett az áttelepítésre, ám ténylegesen végül csupán 75 000-en költöztek „haza a birodalomba”.⁷²

Az Olaszországgal kötött áttelepítési szerződések mintájára – a Hitler 1939. október 6-i beszédében megfogalmazott irányelveknek megfelelően – a náci Németország a következő években további 14 áttelepítési szerződést kötött egy sor kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai állammal.⁷³ 1939 októbere és 1941 márciusa között a Nagynémet Birodalom területére telepítették a három balti állam, valamint Volhínia, Besszarábia, Bukovina, Dobrudza, a Gottschee (Szlovénia), Bul-

⁶⁹ A népi németek, németül *Volksdeutsche* kifejezés az 1920-as évektől terjedt el a Német Birodalom határain kívül élő, német népiséggel és etnikai hovatartozással rendelkező nem német állampolgárságú személyek, illetve csoportok megnevezésére. (A császárkorban és egészen az első világháború végéig a „külföldi németek”, németül: *Ausslandsdeutsche* kifejezés volt az általános.) Mivel a kifejezést a náci terminológia is átvette, a fogalom 1945 után nem használatos.

⁷⁰ A korábban az Osztrák császársághoz tartozó Dél-Tirolt az 1919. szeptember 10-én Ausztriával megkötött Saint-Germain-i békeszerződés ítélte Olaszországnak.

⁷¹ Németország és Olaszország 1936-ban kötött barátsági szerződést, 1937-ben Olaszország csatlakozott az 1936 óta létező német–japán antikomitern paktumhoz, majd a náci és a fasiszta hatalom 1939-ben „acélpaktum” néven szövetséget kötött.

⁷² A problematikához lásd BAJÁN Szilvia: Dél-Tirol lakossága az olasz és a német nacionalizmus szorításában 1922–1945. *Világtörténet*, 2001/3–4. 56–75.; HANS LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 30. – Az előzetes tervvel ellentétben a dél-tiroli németeket nem Elzászban, a Beszkidekben vagy utóbb a Krímben telepítették le, hanem közvetlenül a határ másik oldalán, Tirolban és Vorarlbergben. (Mathias BEER: *Umsiedlung*. I. m. 126.)

⁷³ Az 1939. szeptember 28-án Moszkvában megkötött német–szovjet határ- és barátsági szerződés is tartalmazott már erre vonatkozó kitételeket.

gária, Horvátország, Szerbia és Bosznia „népi német” lakosságának egészét vagy egy részét, összesen mintegy egymillió főt.⁷⁴ Az „elveszítitek az otthonot, hogy elnyerjétek a hazát” (*Ihr verliert die Heimat, um das Vaterland zu gewinnen*) propagandisztikus jelszóval végrehajtott akció lebonyolításáért az SS-apparátus,⁷⁵ illetve annak vezetője, Heinrich Himmler személyesen volt felelős.⁷⁶ A „*Heim ins Reich*” akció tervszerű és szisztematikus lebonyolítása érdekében az SS külön apparátust hozott létre, amely intézte a transzportok szervezését, a megérkezett népi németek fajbiológiai vizsgálatát és gondoskodott a „hazatértek”⁷⁷ elhelyezéséről is. Különösen ez utóbbi okozott nagy problémát. A betelepített „népi németek” ugyanis többnyire nem a birodalom törzsterületére (az 1937-es határok közé) érkeztek, hanem a megszállt lengyel vidékekre (az úgynevezett *Warthegauba*), ahol a náci államapparátus a meghódított keleti területek németesítését (germanizálását) róta ki rájuk feladatul.⁷⁸ A birodalmi szervek az ide „hazatért népi németek” számára a lengyel és zsidó lakosság kisemmizésével, gettókba zárásával és az úgynevezett Lengyel Főkormányzóságba deportálásával készítettek helyet. Mivel „a népi németek visszavezetése” és „a népidegen népességrészek káros befolyásának kikapcsolása”⁷⁹ nem haladt a kívánt ütemben, számos német áttelepülőt ideiglenesen

⁷⁴ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 126.; Wolfgang BENZ: i. m. 108–124. Bár a magyar politikai elit, élén Horthy Miklós kormányzóval, aki Hitlerhez írott levelében személyesen is üdvözölte a birodalom által végrehajtott akciót, szorgalmazta a magyarországi németek kitelepítését a „*Heim ins Reich*” akció keretében, erre végül is a háború alatt nem került sor. (SPANNENBERGER Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Lucidus, Budapest, 2005. 188–192.)

⁷⁵ Az SS-t (*Schutzstaffel der NSDAP*) 1925-ben alakították meg eredetileg Adolf Hitler (akkor még csak pártvezér) személyes védelmére. 1926-tól 1934-ig az SA (*Sturmabteilung*) irányítása alatt állt, majd az úgynevezett Röhm-puccs (a magyar történetírásban „hosszú kések éjszakája”) után az NSDAP legfőbb paramilitáris szervezetévé vált. Az SS egyre több kulcsfontosságú kompetenciát megszerezve (rendőrség, titkosszolgálatok, gazdasági üzemek stb.) fokozatosan megkerülhetetlen tényezővé vált a nemzetiszocialista hatalmi struktúrában. Döntő szerepet játszott a holokauszt megtervezésében és végrehajtásában. (Heinz HÖHNE: *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Bassermann, München, 2008.)

⁷⁶ Himmlert október 7-én, az ominózus beszéde másnapján Hitler kinevezte a „német népiség megerősítésének birodalmi biztosává” (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*).

⁷⁷ A „hazatértek” kifejezés azért teendő idézőjelbe, mert az igen heterogén összetételű „népi németek” kevésbé a náci Németországot, sokkal inkább az elhagyott szülőföldjüket tekintették hazájuknak. Sokan nem szívesen hagyták el otthonaikat, csupán a náci propaganda hatására, valamint a tőlük szabadulni igyekvő „hazájuk” állami szerveinek nyomására költöztek át a Nagynémet Birodalomba, ahol az őket nem egyenrangú „néptársként” kezelő birodalmi szervek, illetve a lakosság bánásmódja miatt rendszerint idegennek érezték magukat.

⁷⁸ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 126–127.; Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 30–31.

⁷⁹ Ezek a kifejezések az SS technokrata, inhumánus és cinikus terminológiájában a zsidó és lengyel őslakosság deportálását jelentette. (Idézi Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 127.)

táborokban, barakkokban kellett elszállásolni.⁸⁰ A „*Heim ins Reich*” akció végrehajtása körüli visszasságok nagymértékben hozzájárultak a náci faji alapon folytatott népesség- és telepítéspolitikájának radikalizálódásához és egyre szélsőséesebbé válásához.⁸¹

Természetesen nem csupán a náci Németország hajtott végre telepítéseket a második világháború folyamán. Európa számos országában folytak hasonló akciók, hogy minél teljesebb legyen az etnikai homogenizáció. A háborús állapotok megfelelő alkalmat és környezetet biztosítottak a részben nemzetiszocialista hatásra és mintára végrehajtott népességcserek és telepítési akciók végrehajtásához. A korszakban adekvát megoldásnak számított, hogy úgy szabaduljanak meg a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségektől mint a homogén nemzetállam és a harmonikus bilaterális kapcsolatok útjában álló tényezőktől, hogy kitelepítik, elűzik, kicserélik őket, sőt olykor még drasztikusabb módszereket is alkalmaztak. A háború alatt radikális etnikai tisztogatások zajlottak például az 1941-ben szétesett Jugoszláv Királyság területén.⁸² Bulgária és Románia között 1940-ben lakosságcsere-egyezmény jött létre.⁸³ 1941-ben a magyar kormány – német mintára – „hazahozta” Romániából a bukovinai székelyeket, és a határrevízióval visszaszerzett Bácskában – az ott élő szerb *dobrovoljácok* kitelepítése-elűzése után – telepítette le őket.⁸⁴

⁸⁰ Sok „népi német” egészen a háború végéig táborlakó volt, mígnem elmenekült az előrenyomuló Vörös Hadsereg elől.

⁸¹ Götz ALY: „*Endlösung*”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Fischer, Frankfurt, 1995. 163–203.

⁸² Lásd Zoran JANJETOVIĆ: *Vertreibungen*. I. m. 156.; MAJOR Nándor: Jugoszlávia a második világháborúban. *Múltunk*, 2005/1. 33–88.

⁸³ Miután az 1940. szeptember 7-én megkötött krajovai szerződés értelmében Bulgária visszakapta Romániától az 1913-ban elcsatolt Dél-Dobruzsát, az úgynevezett Kvadrilátert, a két ország között lakosságcsere-megállapodás jött létre, melynek következtében kb. 100 000 román és mintegy 61 000 bolgár volt kénytelen az újonnan meghúzott határ északi, illetve déli oldalára költözni. (Mathias BEER: *Umsiedlung*. I. m. 129.)

⁸⁴ Lásd A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. <http://mek.oszk.hu/01200/01275/01275.pdf> (utolsó letöltés: 2010. szeptember 17.). – A magyar–román kapcsolatokban még később is többször felmerült a lakosságcsere gondolata, elsősorban román részről. Ezzel kapcsolatban lásd HORVÁTH SZ. Ferenc: Határon innen és határon túl. Népeségcsere és áttelepítés mint az erdélyi kérdés megoldási lehetősége (1937–1942). *Limes*, 2006/2. 7–18.; LÁSD BALOGH Béni–OLTI Ágoston: *A román–magyar lakosságcsere kérdése*. <http://adatbank.transindex.ro/regio/kutatoiolidak/htmlk/pdf515.pdf> (utolsó letöltés: 2010. szeptember 17.). Áttelepítési megállapodás 1942 áprilisában Magyarország és Horvátország között is létrejött, amely a boszniai magyar falvak lakosságát érintette. (A. SAJTI Enikő: Magyar–horvát államközi kapcsolatok (1941–1944). In: KRAUSZ Tamás–SZVÁK Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Pannonica, Budapest, 2003. 9–13. A Magyarországot is érintő migrációs folyamatokról általában lásd STARK Tamás: Migrációs folyamatok a második világháború alatt. *Kisebbségkutatás*, 2001/4. 29–39.)

Bulgária, miután 1941-ben megszerezte Macedóniát, szerbek és görögök tízezreit űzte el, illetve toloncolta ki.⁸⁵

„Endlösung” – népirtás

A zsidók és más, a náciak által alacsonyabb rendűnek, értéktelennek tartott népek-nemzetek, etnikai csoportok létjogosultságának megkérdőjelezése, illetve tagadása a nemzetiszocialista ideológia része volt. Arra, hogy a Németországban 1933-tól politikai krédóvá vált eszmét európai dimenzióban megvalósítsák, csupán a külpolitikai körülmények német szempontból kedvező alakulásáig, vagyis a kontinentális háború kitöréséig kellett várni. Hitler már 1939. január 30-án a Reichstag előtt elmondott beszédében kijelentette, hogy egy újabb világháború kitörése ez európai zsidóság megsemmisítéséhez fog vezetni.⁸⁶ A zsidókérdés megoldásának gyakorlati végrehajtását Hitler a második világháború alatt az SS feladatkörébe utalta. Himmler birodalmi SS-vezérnek a feladatkörébe nem pusztán a „*Heim ins Reich*” akció levezénylése tartozott, hanem a meghódítani kívánt „keleti élettér” benépesítésére kidolgozott koncepció, a „*Generalplan Ost*”⁸⁷ (GPO) megvalósítása is. A meghódított Lengyelországban, majd az elfoglalt szovjet területeken végrehajtott kényszermigrációs intézkedések, illetve radikális etnikai tisztogatások a Harmadik Birodalom rasszista és expanziós politikájának eszközei voltak. A „népi németek” betelepítése, ami párhuzamosan zajlott a zsidó és lengyel népesség likvidálásával (elűzetés, gettósítás, deportálás), már a GPO-ban rögzített célok megvalósításának szerves részét képezte, és az operatív irányítást ugyanaz az SS-apparátus végezte.⁸⁸ „A fajilag alkalmasok népi-

⁸⁵ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 129.

⁸⁶ Az eredeti beszédet lásd http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00017.html (utolsó letöltés: 2009. november 12.). A náci Németország által vizionált „új európai renddel” kapcsolatban általában lásd PRITZ Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Osiris, Budapest, 1999; RÁNKI György: i. m. 176–207.; ROMSICS Ignác: i. m. 233–264.

⁸⁷ A GPO tulajdonképpen azon 1940 és 1942 között készített tervezetek összefoglaló neve volt, amelyeket több intézmény és szerv dolgozott ki Himmler SS-vezér és a náci főideológus, Alfred Rosenberg megbízásából. A terv a meghódított kelet-európai területek, a „keleti élettér” gyarmatosítására és germanizálására vonatkozott. Előíranyozta a „német népiség határának” kitolását keletre 1000 km-rel, e területek benépesítését németekkel, valamint az ott élő 30–40 millió „idegen fajú elem” deportálását és megsemmisítését. (Lásd Isabell HEINEMANN: *Wissenschaft und Homogenisierungsplanungen für Osteuropa*. Konrad Meyer, der „Generalplan Ost” und die Deutsche Forschungsgemeinschaft. In: Isabel HEINEMANN–Patrick WAGNER (szerk.): *Wissenschaft, Planung, Vertreibung. Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert*. I. m. 45–72.)

⁸⁸ A két folyamat közötti alapvető és szoros összefüggésre először Götz Aly történész hívta fel a figyelmet a tárgykörben alapműnek tekintett idézett munkájában.

ségének átalakítása, a fajilag megemészthetetlenek kitelepítése, a destuktív elemek különleges bánásmódban részesítése, a szabaddá vált tér újra betelepítése friss német vérrel” – hangzott hamisítatlan SS-zsargonban a „politikai vallássá” emelt radikális nacionalizmus alapigéje.⁸⁹

A náci tervezés a „zsidókérdés” rendezését kezdetben területiális alapon kezelte,⁹⁰ majd ennek meghíúsulása után⁹¹ döntött az „Endlösung”, a „végső megoldás”, a zsidók fizikai megsemmisítése mellett. De már az „Endlösungot” végleges formába öntő wannseei konferencia⁹² előtt is sor került tömeggyilkosságokra: a Szovjetunió megtámadása után nem sokkal az SS bevetési csoportjai végrehajtották az első tömeges kivégzéseket. 1941. december 8-án működni kezdett a kulmhofi/chełmnoi megsemmisítő tábor, majd 1942 tavaszától a náci Németország egész Európára kiterjesztette az intézményesített népirtást. Az ipari méretekben űzött, technikailag pontosan megtervezett és kivitelezett genocídium az auschwitz-birkenai haláltáborban csúcsosodott ki, amely szimbólumává vált a leírhatatlanul brutális nemzetiszocialista faji és népességszervezésnek.⁹³

A kelet-közép- és délkelet-európai németek elűzése és kitelepítése a második világháború után

A kelet-közép- és délkelet-európai németység 1944–1945 utáni elűzésének, illetve kitelepítésének tervezése és gyakorlati kivitelezése szervesen illeszkedik a 20. század első felében lezajlott kényszermigrációs folyamatok sorába. A mintegy 14 millió németet közvetlenül érintő jelenség

⁸⁹ Idézi Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 130.

⁹⁰ Ilyen volt az 1940-ben kidolgozott Madagaszkár-terv, amely szerint négymillió európai zsidót az akkori francia gyarmaton telepítenék le. A terv megvalósítását végül is a háború német szempontból kedvezőtlen alakulása akadályozta meg. (Götz ALY: I. m. 139–162.)

⁹¹ Emiatt a „Heim ins Reich” akciót sem sikerült a tervek szerint végrehajtani. Mivel a lengyelek és zsidók deportálása „helyproblémák” miatt elmaradt a „népi német” betelepítések ütemétől, 1940–1941 telét 200 000 „népi német” mintegy 1500 táborban szétszórva vészelte át. A helycsinálás érdekében az SS 1940 májusától nyílt „radikálisabb eszközökhöz”, és 1940–1941 fordulójáig mintegy 20 000 embert gyilkoltak meg a német áttelepülők elhelyezése érdekében. Ezek a tömeggyilkosságok a holokauszthoz vezető út fontos állomásai voltak. (Götz ALY: i. m. 176–195.)

⁹² 1942. január 20-án Berlin Wannsee nevű elővárosában, Heydrich SS-Obergruppenführer vezetése alatt 15 magas rangú náci állami és pártvezető döntött a zsidóság fizikai megsemmisítéséről, és kidolgozta az úgynevezett „végső megoldás” részleteit.

⁹³ A zsidó holokauszt áldozatainak száma a második világháború végéig csaknem elérte a hatmilliót; ebből kb. 1,1–1,5 millió embert az auschwitz-birkenai haláltábor-komplexumban gyilkoltak meg. (Wolfgang BENZ: *Der Holocaust*. C. H. Beck, München, 1995; KARSAI László: *Holokauszt*, Pannonica, Budapest, 2001; Dieter POHL: *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945*. WBG, Darmstad, 2008.)

alapjában olyan elvekre és célokra épült, mint az etnikailag homogén nemzetállam megteremtése, a vegyes nemzetiségű területek megszüntetése határmódosítások és etnikai tisztogatások (és e kettő kombinációja) által. Ezek a megfontolások egészültek ki további, hatalmi-politikai, gazdasági, szociális és egyéb specifikus aspektusokkal. A második világháború utáni békerendszer tervezése során prioritásként kezelték a homogén nemzetállamok megteremtését, akár kényszerű migrációk végrehajtása árán is.⁹⁴ A lakosságcsere és a telepítések legkésőbb 1923-tól a nemzetközi politika eszköztárának elismert kellékei voltak, amelyekhez 1939-től egyre nagyobb mértékben nyúltak a különböző államok. Ezek gyakorlati alkalmazását nem pusztán a totalitárius rezsimek, hanem a demokratikus rendszerek is legitim dolognak tartották.⁹⁵

A kelet-közép- és délkelet-európai németiség kitelepítése nem vezethető vissza csupán egyetlen személy vagy állam döntésére. Ugyanígy félrevezető lenne pusztán a nemzetiszocialista Németország faji, népesség-, megszállási és megsemmisítési politikájára adott reakciónak tekinteni, hiszen az 1945 utáni népmozgások nem csupán a németeket érintették. Sokkal inkább olyan tervek, koncepciók, döntési folyamatok és mechanizmusok megvalósításáról-megvalósulásáról volt szó, amelyek a totális és megsemmisítő háborúvá fajuló második világegés alatt fokozatosan érték meg és forrtak ki.⁹⁶ A németek (és más nemzeti és etnikai kisebbségek) elűzése és kitelepítése több tényező kölcsönhatásának és bonyolult összjátékának az eredménye. Az okok között felfedezhetők a következők: az etnikailag homogén nemzetállam megteremtésének igénye, a kisebbségi kérdés mint a nemzetállamok belső létét és a bilaterális kapcsolatokat zavaró tényező „megoldásának” a gondolata, a 20. század folyamán már végrehajtott népességcserek és telepítések gyakorlati tapasztalatai, a náci rezsim brutális okkupációs politikájára adott válasz, valamint a Szovjetunió nyugati irányú hatalmi-expanziós politikája.⁹⁷

A második világháború előrehaladtával fokozatosan radikalizálódott a kelet-közép- és délkelet-európai államok politikai döntéshozóinak álláspontja a területeiken élő német kisebbségek háború utáni sorsáról.

⁹⁴ A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelmi rendszert leszerepeltnek és megbukottnak tekintették. (Gerhard SEEWANN: i. m. 186–187.)

⁹⁵ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 132–133.; Hans LEMBERG: Ethnische Säuberung. I. m. 33.; Norman M. NAIMARK: i. m. 139–174.

⁹⁶ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 132–133.

⁹⁷ Uo.; Gerhard SEEWANN–Norbert SPANNENBERGER: *Geschichte der Ungarndeutschen. Teil 3: Das Zeitalter der Politik, das kurze 20. Jahrhundert. 1918–1989*. Kézirat. München–Mohács, 2005. 141–151.

Fokozottan igaz ez a csehszlovák⁹⁸ és a lengyel⁹⁹ emigráns kormány esetében, hiszen ez a két ország, mint a náci Németország expanziójának első két áldozata, különösen sokat szenvedett a nemzetiszocialista megszállás alatt.¹⁰⁰ Jellemző itt a csehszlovák álláspont fokozatos radikalizálódása: Beneš és az emigráns kormány célja mindvégig a csehszlovák nemzetállam visszaállítása volt, ezúttal azonban a teljes etnikai és nyelvi homogenitás alapján. E cél érdekében Beneš 1938–1939-ben még területi engedményekre, illetve lakosság- és területcserére is hajlandó lett volna. A kisebbségek totális elűzésének a gondolata a háború folyamán fokozatosan érett meg. Egy 1944. november 23-án kelt memorandumban az emigráns kormány már úgy foglalt állást, hogy a visszaállítandó Csehszlovákiában csupán 800 000 németnek lesz helye, az államfő pedig ekkorra már tulajdonképpen valamennyi német és magyar elűzése mellett kardoskodott.¹⁰¹ A háború végére azonban nem csupán ebben a két országban bélyegezték meg az ott élő „népi németeket” mint „Hitler szálláscsinálóit”, akik a Harmadik Birodalom „ötödik hadoszlopaként” „államot hoztak létre az államban”.¹⁰² A náciak által elkövetett borzalmakért kollektíven tették felelőssé a német kisebbségek egészét, amihez az egyes népcsoportokon belül ténylegesen működő nemzetiszocialista szervezetek tevékenysége szolgáltatta a legitimációs alapot.¹⁰³ Azt a tényt, hogy

⁹⁸ Edvard Beneš csehszlovák köztársasági elnök a müncheni egyezmény aláírása után lemondott, és nyugatra távozott. 1939. november 17-én Párizs székhellyel megalakította a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, amely hamarosan Londonba települt át. 1940. július 21-én a szövetségesek Csehszlovák Emigráns Kormányának ismerték el. (ÁDÁM Magda: *Ki volt valójában Edvard Beneš?* Gondolat, Budapest, 2009; ÁDÁM Magda–Josef HANZAL: *Edvard Beneš. Arckép kettős tükörben*. Nap, Dunaszerdahely, 2008.)

⁹⁹ A lengyel emigráns kormány 1939 szeptemberében alakult meg, s először Párizsban, majd 1940 júniusától Londonban tevékenykedett. 1943-ban, a katóli vérengzés kitudódása után megszakította az együttműködést a Szovjetunióval, 1945 júliusában viszont szovjet nyomásra a nyugati szövetségesek voltak kénytelenek visszavonni a kormány nemzetközi elismerését. A kérdéses időszak történetéhez lásd SZOKOLAY Katalin: *Lengyel sorskérdések. Víziók és valóság: 1939–1945. Limes*, 2007/1. 57–69.

¹⁰⁰ A kegyetlen nemzetiszocialista okkupáció egyik mélypontját és egyben szimbólumát az akkori Cseh-Morva Protektorátusnak nevezett vazallus államban 1942. június 10-én elkövetett lidicei mészárlás jelentette. A Reinhard Heydrich SS-vezető ellen elkövetett sikeres merénylet megtorlására a cseh bányász-falu teljes férfilakosságát kiirtották, asszonyait koncentrációs táborokba szállították, a települést pedig elpusztították.

¹⁰¹ Mathias BEER: *Die Vertreibung der Deutschen. Ursachen, Ablauf, Folgen*. In: *Flucht und Vertreibung. Europa zwischen 1939 und 1948*. Ellert-Richter, Hamburg, 2004. 24–65.; Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 34.; Detlef BRANDES: *Vertreibung*. I. m.

¹⁰² Gerhard SEEWANN–Norbert SPANNENBERGER: i. m. 143.

¹⁰³ Ezek a szervezetek különböző mértékben és mélységben tudták megszervezni a térség államaiban élő német kisebbségeket. A Magyarországon 1938–1939-től legálisan működő Volksbund der Deutschen in Ungarn szervezetről lásd SPANNENBERGER Norbert: i. m.

ezek a gleichschaltolt és a népcsoport egészét sokszor nem is reprezentáló szervezetek csupán a náci expanziós politika eszközei voltak, továbbá azt aényt, hogy a német kisebbségek körében is működtek ellenállási mozgalmak, elhallgatták az érintett nemzetállamok. Ezek a második világháború után már nem akartak többé egy állam keretein belül élni német kisebbségeikkel, és a lausanne-i modell alapján, valamint a háború során végrehajtott hitleri típusú népességmozg(at)ások mintájára szabadulni igyekeztek tőlük.¹⁰⁴ A csehszlovák és a lengyel emigráns kormány, illetve a kelet-közép- és délkelet-európai államok háború utáni rendezési terveinek, különösen a német kisebbségekkel kapcsolatos koncepcióinak súlyát jelentős mértékben növelte az a tény, hogy jórészt megegyeztek a szövetséges nagyhatalmak elképzeléseivel.

A szövetségesek közül Nagy-Britannia volt az, amely a migráció, a nagy volumenű népességmozgások és a telepítések kérdését elsőként és a legkorábban felvetette. Ezeket ugyanis elengedhetetlenül szükségesnek tartotta az európai stabilitás megteremtéséhez a világháború utáni rendezés során.¹⁰⁵ Egy brit tudósokból álló bizottság, élén a történész Arnold Toynbee-val már 1940 májusában készített egy rendezési tervet a háború utáni Európára vonatkozóan. Ennek egyik rész tanulmánya a *Transfer a Contribution to Peace* (Áttelepítés, hozzájárulás a békéhez) beszédes címet viselte, és többek között a szudétánemetek kitelepítésére tett javaslatot.¹⁰⁶ 1942 májusában a brit külügyminisztérium kérésére elkészült egy memorandum, amelynek szerzői a kelet-közép- és délkelet-európai régió államhatárainak megvonásánál a következő szempontok figyelembevételét javasolták: „Tanulnunk kell a múltbéli lakosságcserekből, különösen a görög–török lakosságcsereből, illetve a balti államokban és a most német megszállás alatt lévő területeken a németek által végrehajtott kényszertelepítésekből.”¹⁰⁷ Ennek fényében nem meglepő, ha a brit háborús kabinet 1942 júliusában azt az álláspontot tette magáévá, hogy „a háború után bizonyos esetekben szükségszerűnek és kívánatosnak tűnik a

¹⁰⁴ Gerhard SEEWANN–Norbert SPANNENBERGER: i. m. 142–144.

¹⁰⁵ A legutóbbi évtizedek történeti munkái cáfolták azt a sokszor még ma is tévesen hangoztatottényt, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai németiség elűzésének gondolata Beneš és Sztálin szüleménye volt, és megvilágították a britek e kérdésben tanúsított kezdeményező magatartását és kulcsszerepét. A brit külügyminisztérium tervei már 1942-ben jóval túlmutattak az akkori csehszlovák koncepciókon. A kérdéssel kapcsolatban lásd Gerhard Seewannak e tárgykörben írt alapvető tanulmányát: Gerhard SEEWANN: i. m. Lásd még Mathias BEER: Vertreibung. I. m. 34–39.; Detlef BRANDES: Vertreibung. I. m.; Hans LEMBERG: Ethnische Säuberung. I. m. 33–34.

¹⁰⁶ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 134.

¹⁰⁷ Idézi Hans LEMBERG: Ethnische Säuberung. I. m. 33.

közép- és délkelet-európai német kisebbségek Németországba történő áttelepítése alapelveinek alkalmazása”.¹⁰⁸ Churchill 1943 áprilisában ugyanezeket a gondolatokat ismételte el Benešnek, és közölte vele: ha az 1923-as görög–török lakosságcsere-megállapodásra hivatkoznak, minden bizonnyal a Szovjetuniót is meggyőzhetik a németek áttelepítésének szükségességéről.¹⁰⁹ A térség németiségének kitelepítésével kapcsolatos brit tervek 1944 folyamán öltöttek konkrét formát.¹¹⁰ 1944. december 15-én az alsóházban elmondott beszédében Churchill brit miniszterelnök pedig abbéli meggyőződéséről tájékoztatta közvéleményt: „Ugyanúgy érintve lesznek milliók, akik áttelepülnek keletről nyugatra vagy északra, mint a kiűzendő németek – mert ez az, amit javaslok: a németek teljes kiűztetését azokról a területekről, amelyeket Lengyelország fog megszerezni nyugaton és északon. Mivel ahogy eddig láthattuk, a kiűztetés az, ami a legkielégítőbb és legtartósabb módszer lesz. Nem lesz többé olyan kevert népességű terület, amely örökké tartó zavarokat okoz, ahogy ez Elzász-Lotaringiában is történt. Tiszta helyzetet fogunk teremteni.”¹¹¹

Az Egyesült Államok a háború folyamán lényegében magáévá tette a brit álláspontot, és támogatta a német kisebbségek áttelepítésére vonatkozó terveket, mivel azokban a kontinentális stabilitás megteremtésének egyik eszközét látta. 1943-ban Roosevelttel amerikai elnök az 1923-as „lausanne-i modellre” hivatkozva azt javasolta, hogy Kelet-Poroszországból telepítsék ki a németeket. Megjegyezte: bár ez igen fájdalmasan fogja érinteni az ott élőket, ő bízik a dolog béketeremtő hatásában.¹¹² 1944-ben az Egyesült Államok támogatásáról biztosította a lengyel emigráns kormányt a német kisebbséget érintő kényszmigrációs intézkedéseinek végrehajtásában. „Amennyiben a lengyel kormány és nép a lengyel állam új határaival kapcsolatban kívánatosnak tartja a lengyel területeken élő nemzeti kisebbségek áttelepítését, úgy az Egyesült Államok kor-

¹⁰⁸ Idézi Mathias BEER: *Umsiedlung*. I. m. 134. Lásd még Gerhard SEEWANN: i. m. 186–187.

¹⁰⁹ A kényszertelepítések és a nagy tömegű népességmozgatások terén komoly hagyományokkal rendelkező Szovjetuniót természetesen nem kellett túl sokáig győzködnie Benešnek. A csehszlovák köztársasági elnök 1943 decemberi moszkvai tárgyalásai során hamar megszerezte ez irányú terveihez a szovjetek támogatását. Lásd FEHÉR István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei. 1945–1950*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993. 102–104.; ZSELICZKY Béla: Beneš, a magyar kérdés és a Szovjetunió, 1943–1948. *Múltunk*, 2005/2. 36–72.

¹¹⁰ A külügyminisztérium megbízásából 1944. március 8-án vagy június 26-án készült tanulmány. (Gerhard SEEWANN: i. m. 183–184.) A kérdés gyakorlati megvalósításának kidolgozására a kormány 1944 áprilisában létrehozta az *Interdepartmental Committee on the Transfer of German Populations* nevű kormányközi bizottságot. (Mathias BEER: *Vertreibung*. I. m. 37.)

¹¹¹ Idézi Mathias BEER: *Umsiedlung*. I. m. 135.

¹¹² Mathias BEER: *Vertreibung*. I. m. 37.

mánya nem fogja azt kifogásolni, illetve amennyire ez megvalósítható, segíteni fogja az ilyen áttelepítéseket.”¹¹³

A Szovjetunió szintén támogatta a kényszerű népességmozgatások végrehajtását a kelet-közép- és délkelet-európai térségben. Hiba lenne azonban, ha ennek okát kizárólag a cári időkig visszanyúló deportálások és etnikai tisztogatások tradícióinak továbbélésében keresnénk. A megerősödött kommunista nagyhatalom, a saját államhatárain belül végrehajtott népességmozgatások tapasztalatainak birtokában, a második világháborút követő kényszermigrációkat saját hatalmi befolyásának növelésére igyekezett kihasználni. A Szovjetunió már a nemzetiszocialista Németország expanziós politikáját is ügyesen használta fel saját nagyhatalmi ambícióinak megvalósítására, érdekszférájának megnövelésére.¹¹⁴ Sztálin a háború alatt óriásira nőtt szovjet katonai potenciálból és presztízből természetesen igyekezett tőkét kovácsolni, és bejelentette igényét a Hitlerrel kötött alkuk során megszerzett területek megtartására.¹¹⁵ A nyugati hatalmak tisztában voltak a szovjet áldozatvállalás mértékével és az ország erejével, ezért engedtek Sztálin követeléseinek. Az 1943. november 28. és december 1. között megtartott teheráni és az 1945. február 4-e és 11-e között ülésező jaltai¹¹⁶ konferencián Roosevelt, Churchill és Sztálin többek között megállapodott abban, hogy Lengyelország határait „nyugatra tolják”. Ennek értelmében a Szovjetunió új nyugati határát úgy húzták meg, hogy az nagyjából megegyezett az 1939-es Hitler–Sztálin-paktumban megállapított német–szovjet érdekszférahatárral illetve az 1919-es úgynevezett Curzon-vonallal.¹¹⁷ Lengyelországot nyugaton a Német Biro-

¹¹³ Idézi Mathias BEER: *Umsiedlung*. I. m. 134. – A nyugati szövetségeseknek a kérdésben elfoglalt álláspontjához, ezek metamorfózisához az 1938–1948 közötti időszakban lásd Alfred-Maurice DE ZAYAS: *Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen*. Ullstein, Berlin, 1996.

¹¹⁴ Mi sem példázta ezt jobban, mint az 1939-ben megkötött paktum területiális vonatkozásai.

¹¹⁵ Hermann GRAML: *Die Alliierten und die Teilung Deutschlands. Konflikte und Entscheidungen 1941–1948*. Fischer, Frankfurt, 1988. – Sztálin nyomtatékos kérésére a csehszlovák vezetés 1944 végén–1945 elején lemondott Kárpátaljáról a Szovjetunió javára, így azt a kommunista nagyhatalom a háború végén anektálta. (Norman M. NAIMARK: i. m. 145.) Ezért mintegy „cserébe”, a szovjet vezetés 1945–1948 folyamán messzemenően támogatta a csehszlovák politikai elit kitelepítési terveit mind a német, mind a magyar nemzetiségű lakosság vonatkozásában. (ZSELICZKY Béla: i. m. 45–72.)

¹¹⁶ Hermann GRAML: i. m. 27–30.; RÁNKI György: i. m. 374–389. – A jaltai konferencián immáron a biztos katonai győzelem tudatában meghozott döntések nagy befolyással voltak a kontinens háború utáni sorsára. Az előzményekről, a részletes döntésekről és azok hatásairól lásd ORMOS Mária–MAJOROS István: i. m. 489–492.; RÁNKI György: i. m. 477–502.

¹¹⁷ George Curzon brit külügyminiszter Lengyelország keleti határaitra vonatkozóan egy, szerinte az etnikai viszonyoknak megfelelő vonalat javasolt. A 1919–1921 között vívott lengyel–szovjet háborút lezáró rigai béke a javasolt Curzon-vonaltól jóval keletebbre húzta meg Lengyelország 1939-ig érvényes határait.

dalomtól elcsatolt területekkel kompenzálták (Szilézia, Pomeránia, Kelet-Poroszország déli része, Danzig/Gdańsk és környéke, Kelet-Brandenburg), új nyugati határát az Odera és a Neisse folyó képezte.¹¹⁸ A németiség elűzetése-kitelepítése a nagyhatalmi konferenciák következtében új dimenziót kapott, hiszen ott immáron nem csupán arról született megállapodás, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai államok német kisebbségeit telepítik át, hanem a Németországtól elcsatolandó és lengyel közigazgatás alá helyezendő keleti területek német lakosságának (akik már 1937 előtt is a Német Birodalom állampolgárai voltak) „transzferéről” is. A győztes országok konszenzusa alapján az etnográfiai viszonyokat át- és kitelepítésekkel, elűzetésekkel igazították a háború végén kialakult hatalmi konstellációhoz és az újonnan megállapított határokhöz.¹¹⁹

1944–1945-re tehát mind a győztes nagyhatalmi koalíció tagjai, mind a térség országainak politikai elitjei körében egyetértés alakult ki a németiség kitelepítésében. „A németek deportálásának kérdésében Beneš és Gottwald, Mikolajczyk és Bierut, Sztálin és Churchill ugyanazon az állásponton volt.”¹²⁰ A homogén, ezáltal etnikai konfliktusoktól mentes nemzetállam eszményképe gyakran „fonódott össze gazdasági, hatalmi politikai, katonai-stratégiai vagy ideológiai érdekekkel, a revansizmussal, megbüntetéssel vagy nemzetek fölötti tömbökben való gondolkodással.”¹²¹ Különösen igaz ez a megállapítás a német kisebbségek kitelepítését illetően. Az etnikailag homogén, megtisztított nemzetállamok megteremtésének vágya mellett sokat nyomott a latban a bosszú és a megtorlás, de legalább ilyen fontosak voltak a gazdasági és a szociális aspektusok, valamint a kisebbségek elűzetéséből származó politikai és gazdasági haszon. A kelet-közép- és délkelet-európai térség államai számoltak a német kézen lévő vagyon és tulajdon újraelosztásában rejlő potenciállal, ennek kiaknázhatósága egységszrontba forrasztotta mind a polgári, mind a baloldali pártokat.¹²² „Az, amit a politikusok eufemisz-

¹¹⁸ Az új határvonalat a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) már 1950-ben elismerte. A Német Szövetség Köztársaság (NSZK) az 1970-ben kötött varsói szerződésben is elismerte annak sérthetetlenségét. Az Odera–Neisse-vonal 1990-ben, a német újraegyesítés folyamata során megkötött úgynevezett kettő plusz négy szerződés megkötésekor vált nemzetközi jogilag is elismert lengyel–német államhatárrá.

¹¹⁹ Mathias BEER: *Umsiedlung*. I. m. 135–137.

¹²⁰ Norman M. NAIMARK: i. m. 145. – A lista kiegészíthető a korabeli magyar politikai élet prominenseivel is.

¹²¹ Hans LEMBERG: *Ethnische Säuberung*. I. m. 37.

¹²² Csehszlovákiában kommunisták és nem kommunisták egyaránt úgy szorgalmazták a németek kitelepítését mint a csehszlovák társadalmi és gazdasági rend új fejlődési szakaszának szerves és fontos részét. A spontán nacionalista bosszúhájdíratot a politikai vezetés eszközként használta fel egy szociális forradalom véghezviteléhez, amelynek következtében eltávolították pozícióikból a német földbirtokos és tulajdonosi réteget. Vagyonukat egy demokratikus és antifasiszta állam nevében kobozták el. Lengyelország-

tikusan a nemzeti és a szociális forradalom összekapcsolódásának neveztek, az utca kis emberének egyszeri lehetőségként mutatkozott meg arra nézve, hogy a német vagyon általános kiárúsítása során abból egy részt magának is megszerezzen, s ezáltal a saját anyagi helyzetén javítva, társadalmilag emelkedjen.”¹²³ Ezt a célt szolgálták a térség államaiban kiadott, a tulajdonjog és a politikai jogok korlátozására, a birtok- és vagyonekbobzára, sokszor az állampolgárságtól való megfosztásra is irányuló rendeletek, dekrétumok, amelyek a német lakosság egészét vagy egy részét érintették. E sorba illenek a hírhedt Beneš-dekrétumok, amelyek a magyar lakosságot is rendkívül hátrányosan érintették (többek között kimondták a német és a magyar lakosság vagyonának elkobzását és felosztását, állampolgárságuktól való megfosztását, kényszermunkára kötelezését, a prágai német egyetem felszámolását, a magyar hallgatók kizárását a főiskolákról stb.).¹²⁴

A második világháború után a Szovjetunió érdekszférájába került kelet-közép- és délkelet-európai államokban nagy volumenben végrehajtott etnikai tisztogatások (telepítések, elűzetések, deportálások) jelentős mértékben hozzájárultak az ezen országokban 1945 és 1948 között lezajlott radikális gazdasági és társadalmi változásokhoz, átalakulásokhoz. A világháborúban megerősödött kommunista nagyhatalom az általa felszabadított és megszállt térségre kezdettől fogva saját befolyási övezeteként tekintett, és céljai között szerepelt, hogy legalábbis középtávon a saját politikai rendszerét, illetve a szovjet társadalmi-gazdasági modellt a régió országaira erőltesse.¹²⁵ Az etnikailag lényegében megtisztított kelet-közép- és délkelet-európai államokban a kényszerű népességmozgások gazdasági és szociális aspektusai, valamint azok következményei fontos momentumai voltak a formálódó átalakulásnak, és nagymértékben hozzájárultak a kommunista rendszerek hatalomra jutásához és megerősödéséhez.¹²⁶

ban sem voltak lényeges különbségek a kommunisták és a polgári pártok álláspontjai között a német kisebbséggel való bánásmódot illetően. (Norman M. NAIMARK: i. m. 155–172.)

¹²³ Emilia Hrabovec cseh történész szavait idézi Gerhard SEEWANN–Norbert SPANNENBERGER: i. m. 144.

¹²⁴ Heiner TIMMERMANN–Emil VORAČEK–Rüdiger KIPKE (szerk.): *Die Beneš-Dekrete. Nachkriegsordnung oder ethnische Säuberung: Kann Europa eine Antwort geben?* Lit, Münster, 2005. 217–372.; PORPÉLY Árpád–Štefan ŠUTAJ–SZARKA László (szerk.): *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948.* Attraktor, Gödöllő, 2007.

¹²⁵ ORMOS Mária–MAJOROS István: i. m. 497–500.; ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 2000. 272–276.

¹²⁶ Mathias BEER: *Vertreibung.* I. m. 33–34.

Az elűzetés és kitelepítés folyamata

A kelet-közép- és délkelet-európai németiségnek a második világháborút követő kényszerszermigrációját a szakirodalom négy szakaszra osztja, és megkülönbözteti:

1. a német birodalmi szervek által végrehajtott, tervszerű és többé-kevésbé szervezett evakuálást (*Evakuierung*);
2. a német lakosság többnyire spontán és kaotikus menekülését a front elől (*Flucht*);
3. az önkényes, nemzetközi jogilag nem szankcionált elűzést (*wilde Vertreibung*), amelyet kisebb részben a Vörös Hadsereg egységei, nagyobb részben az újjászerveződő államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország) reguláris és irreguláris egységei hajtottak végre, kikergetve a németeket a megszállt területekről, illetve a birodalom keleti részeiről (ez a szakasz időben az érintett területek birtokbavételétől a potsdami konferenciáig terjedt);
4. valamint a potsdami határozatok közzétételét követően (1945. augusztus 2.) egészen 1948-ig, csupán elviekben „szervezetten és humánus módon” zajló, Németország különböző megszállási övezeteibe irányuló áttelepítéseket (*Umsiedlung, Vertreibung*).¹²⁷

Az egyes szakaszok között (főleg ami a kényszerszermigráció lefolyásának módját illeti), gyakran nem vonható éles határ.

1944 őszén a már valamennyi fronton visszaszoruló náci Németország, még az egyes régiók hadműveleti területté válása előtt, részben evakuálta az ott élő német, illetve „népi német” lakosságot. A birodalmi szervek (jobbára az SS apparátusa) 1944 szeptembere és 1945 márciusa között körülbelül 100 000 „népi németet” telepítettek át Szlovákiából Németország nyugati területeire, mintegy 100 000 németet evakuáltak az usztasa Horvátországból Ausztriába, a Cseh-Morva Protektorátusba és Sziléziába, és nagyjából 25 000 szászt szállítottak el Észak-Erdélyből részben Kelet-Poroszországba, részben Thüringiába, illetve jórészt Ausztriába és a Cseh-Morva Protektorátus területére.¹²⁸ A német lakosság

¹²⁷ Uo. 39–50.

¹²⁸ Mathias BEER: *Vertreibung*. I. m. 40–42. – Jellemző a hazug náci propagandagépezet munkájára, hogy az útra kelőket abban a hamis illúzióban ringatták, hogy az „ázsiai veszély” elhárítása után visszatérhetnek szülőföldjükre. Az evakuáltak osztályrésze ehelyett a folyamatos menekülés lett. Például az elsőként, már 1944 márciusában útnak indított Fekete-tenger menti németek hosszú menetelés után – Magyarország érintésével – jutottak el hónapokkal később az akkor még német kézen lévő Warthegauba, ahonnan 1944/45 telén a front elől tovább menekültek nyugatra, a birodalom központi területei felé.

a közeledő front elől – jogosan tartva az előrenyomuló Vörös Hadsereg bosszújától – 1944 őszétől kezdve a Német Birodalom nyugat-poroszországi, pomerániai, warthegauai stb. területekről menekülésbe kezdett. A front gyors előrenyomulása miatt a szintén visszavonuló náci államapparátus által elrendelt evakuálás is gyakran csapott át fejvesztett, kaotikus jelenetekkel tarkított menekülésbe. A rendkívül zord körülmények között, 1944–1945 kemény telén végrehajtott akció óriás áldozatokkal járt, a civil lakosság gyakran a harcok sűrűjében találta magát. A gyorsan előrenyomuló, a brutális náci megszállási politika által traumatizált, bosszúszomjas, a hazai propaganda által is feltüzelt szovjet egységek egy-egy menekültcsoportot utolérve embertelen kegyetlenségeket követtek el, napirenden volt a rablás, a fosztogatás, a gyilkolás, a nők elleni erőszak.¹²⁹ Számos német menekülő került a Szovjetunió munkatáboraiiba, akikre a kommunista nagyhatalom (akárcsak a Jugoszláviából, Magyarországról és Romániából 1944 végén–1945 elején elhurcolt „népi német” sorstársaikra) úgy tekintett, mint a jogos, neki járó jóvátétel részére.¹³⁰

A náci Németország kapitulációja 1945. május 8-án, illetve 9-én újabb fejezetet nyitott a németiség második világháború utáni kényszerszermigrációjának történetében. A harcselekmények végeztével a keleti területekről elmenekültek nagy része megpróbált visszamenni szűkebb hazájába. A legtöbben azonban sohasem térhettek vissza szülőföldjükre.¹³¹

Többségük sikeresen megérkezett a nyugati szövetségesek által megszállt övezet valamelyikébe, ám akiket utolért az előrenyomuló Vörös Hadsereg, azokat a szovjet hatóságok deportálták. A Kelet-Európából evakuált, illetve elmenekült „népi német” csoportok a front elől részben Németország nyugati részeibe menekültek tovább, részben a front átvonulása után megpróbáltak hazatérni. Közülük sokan kerültek a Szovjetunió lágereibe, többeket pedig az adott nemzetállam szervei telepítettek ki (gyakorlatilag vissza) a megszállt Németország valamelyik övezetébe.

¹²⁹ Lásd Manfred ZEIDLER: *Flucht und Vertreibung der Deutschen aus Ostpreußen, Westpreußen, Danzig, dem Warthegau und Hinterprommern*. In: *Flucht und Vertreibung. Europa zwischen 1939 und 1948*. Elbert-Richter, Hamburg, 2004. 66–99.; Heinz SCHÖN: *Flucht über die Ostsee: Die größte Rettungsaktion der Seegeschichte*. In: uo. 100–117.; Arno HERZIG: *Flucht und Vertreibung aus Schlesien*. In: uo. 118–149.

¹³⁰ A nyugati szövetségesek a jaltai konferencián áldásukat adták Sztálin azon tervére, hogy a Szovjetuniónak járó jóvátétel részeként igénybe vegye a „német munkaerőt”. Lásd Alfred-Maurice DE ZAYAS: *Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. Kohlhammer, Stuttgart, 1986. 118. – A kérdés magyarországi vetületéhez lásd BOGNÁR Zsolt (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekben 1944/45–1955*. Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi köre, Pécs, 2009.

¹³¹ Lengyel egységek már 1945 májusától megakadályozták a németek visszatérését az Odera–Neisse-vonaltól keletre fekvő vidékekre. Akiknek ez mégis sikerült, azokat internálták, illetve véglegesen elüldözték lakóhelyükről. (Lásd Piotr MADAJCZYK: *Vertreibung der Deutschen Bevölkerung aus Polen*. In: *Flucht, Vertreibung, Integration*. Kerber, Bielefeld, 2005. 51–61. itt 55–58.)

Megkezdődött az etnikai tisztogatás újabb, önkényes, jogilag, illetve nemzetközi jogilag nem szankcionált, „vad elűzési” szakasza, amelyet kisebb részben a Vörös Hadsereg egységei, nagyobb részben az újjászerveződő államok reguláris és paramilitáris alakulatai hajtottak végre a Harmadik Birodalom által egykor megszállva tartott országok területein, valamint a birtokba venni kívánt keleti német területeken.

A „vad elűzés” szakaszát – amely elsősorban Csehszlovákiában, Lengyelországban és bizonyos mértékig Jugoszláviában volt tetten érhető – nagyfokú agresszió és brutalitás jellemezte (fosztogatások, lincselések, nők elleni erőszak, gyilkosságok stb.). Ez csupán részben magyarázható a brutális náci megszállási politikára adott válaszként kitörő spontán népharag és a bosszúvágy szélsőséges megnyilvánulásával. A német lakosság elleni akciók első látásra spontánnak tűnhettek, ugyanakkor szisztematikusságuk nagyfokú szervezettségről vallott. A korabeli médiák által feltüzelt rendőri és katonai egységek, a különböző milíciák, forradalmi gárdák stb. erőszakos tetteikkel az újraformálódó nemzetállamok politikai elitjeinek akarátát hajtották végre. Ez pedig arra irányult, hogy a jövőbeni államhatárookra és népességmozgásokra vonatkozó végleges döntésig kész helyzetet teremtsenek, azaz a lehető legtöbb németet a lehető legrövidebb idő alatt elűzzék a szóban forgó területekről. A „spontán bosszúvágy” instrumentalizálásával teremtett *fait accompli* a nagyhatalmaknak szóló üzenet volt: tartsák be a háború alatt tett ígéreteket.¹³² A formálódó lengyel állam hatóságai – szovjet támogatással – e cél érdekében üzték el 1945 június–júliusában Odera és a Neisse régió szinte teljes német lakosságát. Emellett az ország „nyugatra tolását” az egykori német területek lengyelesítésével („polonizálásával”), vagyis etnikai megtisztításával kívánták legitimálni. „Ha a korábbi német területeket nem polonizáljuk, nem lesz több indokunk arra, hogy elvegyük azt, amit ők [a szövetségesek] nem akarnak nekünk adni. [...] Ki kell őket [a németeket] dobnunk, hiszen minden állam nemzeti, és nem multinacionális alapokra épül” – állt a Lengyel Munkáspárt egyik jegyzőkönyvében 1945 májusában.¹³³ A nyugati határvidéken végrehajtott etnikai tisztogatáson kívül a lengyel hadsereg és milíciák még körülbelül 400 000 németet üzték el a „vad szakaszban” az ország egyéb területeiről. A fosztogatásokkal és erőszakos tettekkel kísért akció során a németek egy részét internáló- és koncentrációs táborokba zárták, a felő-sziléziai bányákban kényszers munkára fogták, illetve szovjet lágerekbe

¹³² Mathias BEER: Vertreibung. I. m. 45–47.

¹³³ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 135.

deportálták.¹³⁴ Csehszlovákia is a kész helyzet érdekében űzött el 1945 júniusáig, a „vad szakasz” alatt Németország amerikai és szovjet meg szállási övezeteibe, illetve Ausztriába a határ menti régiókból 450 000 szudétanémetet.¹³⁵

Amikor a három nagyhatalom vezetői a győztes európai háború után Potsdamban találkoztak,¹³⁶ a Csehszlovákiában és Lengyelországban zajló „vad elűzetések” éppen tetőztek. A konferencia 1945. augusztus 2-én közzétett határozatai¹³⁷ foglalkoztak az elmenekült-elűzött német emberek sorsával is. A nyugati szövetségesek és a Szovjetunió közötti egyre nyilvánvalóbb ellentétek miatt a végleges szöveg e kérdésben is a nehéz alkuk árán létrejött nagyhatalmi kompromisszumot tükrözi.¹³⁸ A német lakosság rendezett áttelepítéséről szóló XIII. cikkely¹³⁹ a következőképpen szól:

„A konferencia a következő megállapodásra jutott a németeknek Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról való kitelepítését illetően: a három kormány, miután megvizsgálta a kérdés minden oldalát, elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságot vagy annak egy részét át kell telepíteni Németországba. Egyetértenek abban, hogy mindenfajta áttelepítésnek, amelyre ténylegesen sor kerül, szervezeten és humánus módon kell végbemennie. Mivel nagy számú németnek Németországba való érkezése növeli a meg szálló hatóságokra amúgy is nehezedő terheket, a há-

¹³⁴ Lásd *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neisse*. I/1–3. k. Szerk.: Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1953–1960; Piotr MADAJCZYK: i. m.; Norman M. NAIMARK: i. m. 156–172.; Bernadette NITSCHKE: *Vertreibung und Aussiedlung der deutschen Bevölkerung aus Polen 1945 bis 1949*. R. Oldenbourg, München, 2004.

¹³⁵ A csehszlovák forradalmi gárdák brutálisan léptek föl. A nagyobb városokban, így Prágában és Brünnben több ezer halottat követeltek a németellenes kihágások. A Beneš-dekrétumok is a „vad szakaszban” születtek. A csehszlovákiai elűzetéshez és kitelepítéshez lásd *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*. IV/1–2. k. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1957; Detlef BRANDES: *Vertreibung und Zwangsaussiedlung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*. In: *Flucht, Vertreibung, Integration*. Kerber, Bielefeld, 2005. 63–73.; Norman M. NAIMARK: i. m. 129–156.

¹³⁶ Az 1945. július 17. és augusztus 2. között megtartott potsdami konferencián Sztálin mellett Harry Truman új amerikai elnök, Winston Churchill, majd július 28-tól Clement Attlee brit miniszterelnök vett részt. (Hermann GRAML: i. m. 61–104.; ORMOS Mária–MAJOROS István: i. m. 492–494.; RÁNKI György: i. m. 540–561.)

¹³⁷ A potsdami konferencia hivatalos jegyzőkönyvének magyar fordítását lásd http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/www2/doksi/potsdami_kozlemeney.html (utolsó letöltés: 2009. november 27.).

¹³⁸ A nyugati hatalmak kísérletet tettek néhány korábbi ígéretük revideálására, Sztálin viszont a Szovjetunió jelentősen megnőtt hatalmi potenciáljából igyekezett tőkét kovácsolni. A potsdami határozatok híven tükrözik a még, illetve már csak minimálisan meglévő közös platform alapján kötött kompromisszumokat.

rom kormány úgy véli, hogy mindenekelőtt a németországi Ellenőrző Tanácsnak kell tanulmányoznia ezt a problémát, különös figyelemmel arra, hogy ezeket a németeket arányosan osszák el valamennyi megszállási övezet között. Az Ellenőrző Tanácsban működő képviselőiknek azt az utasítást adják, hogy lehetőleg minél előbb tájékoztassák kormányukat arról, hogy az említett lakosság milyen számban érkezett máris Németországba Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról, s hogy tegyenek javaslatot arra, mikor és milyen ütemben folytatódjék a továbbiakban a lakosság áttelepítése, figyelembe véve a Németországban fennálló helyzetet. Ezzel egyidejűleg a csehszlovák kormányt, a lengyel ideiglenes kormányt és a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságot tájékoztatják majd a fentiekről, és azt javasolják nekik, hogy tartózkodjanak a német lakosság további kiutasításától, amíg az illető kormányok meg nem vizsgálják az Ellenőrző Tanácsban részt vevő képviselőik jelentését.”¹⁴⁰

A potsdami határozatok e cikkelye nem csupán az 1945 augusztusáig végrehajtott „vad elűzetéseket” legalizálta utólagosan, hanem jogalapot szolgáltatott az egykori német birodalmi területek népességének, valamint a kelet-közép- és délkelet-európai államok német lakosságának kitelepítéséhez is,¹⁴¹ noha nem írta elő kötelezően. Mivel a XIII. cikkely megfogalmazása nem volt teljesen egyértelmű, a politikai szempontoktól függően kötelező előírásnak is és lehetőségnek is lehetett értelmezni. A határozat elsődleges célja a már folyamatban lévő népességmozgás rendezett mederbe terelése volt, s amint közzétették és ezzel engedélyezték a kényszersz migrációt, kezdetét vette a németiség kitelepítésének-elűzetésének újabb, negyedik szakasza. Az áttelepítések egészen az 1940-es évek végéig elhúzódtak, s végrehajtásukra ebben a fázisban sem az előírt szervezettség és humánus volt a jellemző.

A németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács (SZET)¹⁴² 1945. november 20-án közzétett egy tervet az áttelepítések ütemezésére. En-

¹⁴⁰ Lásd http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/potsdami_kozlemeny.html (utolsó letöltés: 2009. november 27.).

¹⁴¹ A nagyhatalmak csak a potsdami határozatok XIII. cikkelyében konkrétan megnevezett országok német lakosságának Németországba telepítéséhez járultak hozzá. Azon országok telepíthették ki legálisan német kisebbségeiket (Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország), amelyek előzetesen ilyen kérvénnyel folyamodtak a szövetségesekhez. Magyarország szerepével és a potsdami határozatok magyarországi vonatkozásaival kapcsolatban lásd ZINNER Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004.

¹⁴² A Tanács a négy megszálló hatalmat (Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Szovjetunió) képviselő és az egyes megszállási övezeteket vezető katonai parancsnokokból állt, s a megszállt Németországban a legfőbb hatalmat képviselte. (Hermann GRAML: i. m. 105–164.)

nek értelmében 2,75 millió lengyelországi és csehszlovákiai németet lehetett volna Németország szovjet megszállási övezetébe szállítani, továbbá 2,25 millió csehszlovákiai és magyarországi németet az amerikai, valamint 1,5 lengyelországi németet a brit, illetve 150 000 Ausztriában tartózkodó német állampolgárt a francia zónába.¹⁴³ Az előírányzott számok azonban sok esetben már a megjelenés pillanatában túlhaladottak voltak. A kitelepítés-elűzetés ezen szakaszában már jobbára vasúti transzportokkal szállították Németországba az áttelepítésre kötelezetteket (erről az egyes megszállási övezetek parancsnokságai külön megállapodást kötöttek az érintett államokkal).¹⁴⁴ Lengyelországban a negyedik szakaszban a brit kontroll ellenére is visszásságok kísérték a telepítési akciót. Napirenden volt a transzportok kirablása, kifosztása, megtámadása. 1946 februárjától 1949 végéig Lengyelország 2,6 millió németet telepített ki a brit, valamint a szovjet megszállási övezetbe.¹⁴⁵

1944–1945-től a lengyel hatóságok összesen több mint tízmillió németet űztek el, illetve telepítettek át a korábban a Német Birodalomhoz tartozó keleti – tehát a „nyugatra tolt” Lengyelország által a világháború után birtokba vett – valamint az 1939 előtt is lengyel fennhatóság alá tartozó területekről.¹⁴⁶ Mindezek ellenére 1950-ben még így is jóval több, mint egymillió német élt az Lengyelországban.¹⁴⁷ Csehszlovákia a negyedik szakaszban, 1946 novemberéig, 1,4 millió főt telepített ki az amerikai, 1947 végéig pedig még 790 000-et a szovjet zónába. A transzport körülményei hasonlóak voltak a lengyelországiakéhoz.¹⁴⁸ A csehszlovák állam területéről közel 3,5 millió volt az 1944–1945-től Németország, illetve Ausztria különböző megszállási övezeteibe elmenekült, elűzött és kitelepített németek száma. Az átfogó akció ellenére 1950-ben még mintegy 250 000 főnyi német élt a csehszlovák „nemzetállam” területén.¹⁴⁹

¹⁴³ Mathias BEER: Vertreibung. I. m. 48.

¹⁴⁴ Uo. – Miután a Magyarországról kitelepített németek fogadását az amerikai hatóságok 1946 nyarán, illetve novemberében leállították, a magyar kormány a Szovjetunióval kötött külön megállapodása értelmében 1947-től már a szovjet zónába szállította a magyarországi németeket. (Lásd ZINNER Tibor: i. m. 92–117.)

¹⁴⁵ Piotr MADAJCZYK: i. m. 61.

¹⁴⁶ Az Elűzöttek, Menekültek és Háborús Károsultak Szövetségi Minisztériumának becsült számadatait közli Alfred-Maurice DE ZAYAS: Anmerkungen. I. m. 215–216.; K. Erik FRANZEN: *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*. Propyläen, München, 2001. 276.

¹⁴⁷ A becslések 1,1–1,3 millió körül mozognak. (Alfred-Maurice DE ZAYAS: Anmerkungen. I. m. 216.; K. Erik FRANZEN: i. m. 276.)

¹⁴⁸ Detlef BRANDES: Tschechoslowakei. I. m. 72.

¹⁴⁹ Lásd Alfred-Maurice DE ZAYAS: Anmerkungen. I. m. 216.; K. Erik FRANZEN: i. m. 276.

A romániai és a jugoszláviai németek sorsa

A Jugoszlávia és Románia területén élő német kisebbségek második világháború utáni sorsát azért tárgyalom külön alfejezetben, mert bár őket is nagymértékben érintették az 1944–1945-ben, sőt olykor még korábban kezdődő kényszerszermigrációs folyamatok különböző fajtái, a két állam mégsem szerepelt a potsdami határozatok XIII. cikkelyében.

Az 1929-től Jugoszláv Királyságnak nevezett állam területén élő németek nem alkottak egységes, homogén blokkot, hanem kisebb-nagyobb csoportokban éltek az ország különböző részein. Így mintegy félmillióan laktak szétszórva a Bácskában, a Bánátban, a Baranyai háromszögben, Szlavóniában, a Szerémségben, Bosznia-Hercegovinában és Szlovéniában.¹⁵⁰ 1941 áprilisában, a Jugoszláv Királyság széthullásával,¹⁵¹ az egykori délszláv államban élő németek is különböző országok fennhatósága alá kerültek. A második világháború alatt a Szerbiában és Boszniában élő németeket a „*Heim ins Reich*” akció keretében a megszállt lengyel területekre, Lublin környékére telepítették át. Innen menekültek tovább nyugatra a háború végén, illetve űzték el, telepítették ki őket a lengyel hatóságok. 1944 októberében a birodalmi szervek mintegy 100 000 embert, szinte az egész kisebbséget evakuálták a Független Horvát Államból Németország területére; a front közeledtével még sok német menekült nyugatra. 1944 végén, amikor a Tito vezette jugoszláv kommunista partizánok a Vörös Hadsereg segítségével felszabadították és visszaállították az egykori délszláv államot, még körülbelül 200 000 „népi német” élt az országban.¹⁵² Sokan estek közülük áldozatul a partizánok féktelen bosszújának, közvetlenül a felszabadítás után. Egy 1944. november 21-én kiadott rendelet a német megszállókkal való kollaborálás vádjá miatt kimondta, hogy a jugoszláviai „népi

¹⁵⁰ Hans-Ulrich WEHLER: *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*. Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen, 1980. 96–97.

¹⁵¹ 1941 áprilisában a náci Németország és szövetségesei megtámadták Jugoszláviát, majd az állam szétesése után felosztották az országot. A Nagynémet Birodalomhoz csatolták Felső-Krajnát, valamint a déli stájer és karintiai területeket. Olaszország megkapta Alsó-Krajnát, Dalmácia nagy részét, és megszállta Montenegrót; Koszovó és Macedónia egy részét pedig az olasz gyarmatnak számító Albániához csatolták. Magyarország meg-, illetve visszakapta a Muraközt, a Baranya-háromszöget és a Bácskát. Bulgária bekebelezte Macedónia döntő hányadát. Olasz és német segítséggel jött létre a Bosznia-Hercegovina területével megnövelt, a fasiszta usztasák által irányított Független Horvát Állam, amely a tengelyhatalmak hű csatlósa volt. A Nyugati Bánát német katonai irányítás alá került, a megcsonkított Szerbiában bábkormány alakult.

¹⁵² Vladimir GEIGER: *Prisoners and victims of the Communist Internment Camp „Krndija” 1945–1946*. <http://www.hrastovac.net/historical/Krndija-Logor.htm> (utolsó letöltés: 2010. szeptember 20.).

németeket” kollektíve megfosztják állampolgári jogaitól, vagyonukat elkobozzák. Az elűzésükről azonban jogszabály a délszláv államban sem akkor, sem később nem született.¹⁵³

A jugoszláv kormány 1946 januárjában és júniusában két ízben is kérte a szövetségeseket, hogy a potsdami határozatok értelmében járuljanak hozzá a teljes német kisebbség Németországba történő áttelepítéséhez, de azok – elsősorban az angolszász nagyhatalmak – ezt mindkét alkalommal határozottan elutasították. Az 1945 nyarán Potsdamban ülésező győztes nagyhatalmaktól – Csehszlovákiával, Lengyel- és Magyarországgal ellentétben – Jugoszlávia még nem kérte a területén élő „népi németek áttelepítésének” lehetőségét, amit egyes kutatók az ifjú, magát sikeresnek és erősnek érző partizán állam öntudatával magyaráznak: Titó a belsőnek tekintett ügyeiben szuverén módon kívánt eljárni. 1946 januárjában és júniusában Jugoszlávia mégis kérte a szövetséges hatalmakat, hogy kitelepíthesse a németeket; ám ezt visszautasították azzal, hogy Jugoszlávia ilyen értelemben nem szerepel a potsdami szerződésben. Valójában a nyugati szövetségeseknek amellet, hogy az egész „transzfer” kérdése kezdett egyre kínosabbá válni, ekkorra már épp elegendő problémát okozott a német megszállási övezetekben özönlő menekültek, elűdözöttek és kitelepítettek tömegeinek elhelyezése. Emellett Jugoszlávia viszonya az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával egyre feszültebbé vált, sőt, az áttelepítést a Szovjetunió sem támogatta.¹⁵⁴ Ezért a délszláv államban csupán részleges kitelepítésekre került sor, amely elsősorban a szlovéniai és szlavóniai németiséget érintette.¹⁵⁵

¹⁵³ Zoran JANJETOVIĆ: A német és a magyar kisebbségi lakosság kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén. *Regio*, 2003/1. 98–110. – Hans-Ulrich WEHLER: Jugoslawien. I. m. 86–88.; Michael PORTMANN: Die kommunistische Nationalitätenpolitik in Jugoslawien zwischen Anspruch und Wirklichkeit (1944–1953). In: Mariana HAUSLEITNER (szerk.): *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953*. IKGs, München, 2008. 223–242. Tito partizánjai nem pusztán a németekkel számoltak le kegyetlenül, hanem más nemzetiségek képviselőivel (így például a magyarokkal), valamint politikai ellenfeleikkel (például usztasák, csetnikek, polgáriak, monarchisták stb.) is. Lásd A. SAJTI Enikő: Hány áldozata volt a partizán megtorlásoknak a Délvidéken? *Limes*, 2009/3. 117–132. A partizánok által elkövetett megtorló akciók áldozatainak számára vonatkozó számadatok eltérőek. A legújabb kutatások eredményeképpen 83 881 főt sikerült név szerint azonosítani, akik 1941 és 1948 között a Vajdaság korabeli területén bizonyíthatóan különféle megtorló akciók áldozatává váltak. Ezek szerint 1944–1948 között 15 495 német és 4624 magyar esett áldozatul a partizánok megtorló akcióinak. (Ez a szám ugyanakkor nem tekinthető véglegesnek, mivel a szerb levéltáraknak a korszakra vonatkozó bizonyos iratanyagai a mai napig nem kutathatók.) 126–129.

¹⁵⁴ Lásd Zoran JANJETOVIĆ: A német és magyar kisebbség. I. m. 106–107.; Uő: Vertreibungen. 156–157.; Michael PORTMANN: Die kommunistische Nationalitätenpolitik. I. m. 232.; Hans-Ulrich WEHLER: Jugoslawien. I. m. 83–85.

¹⁵⁵ Az itt élő németek 1945 ősze és 1946 első fele között toloncolták ki – telepítették át osztrák területekre. Lásd Zoran JANJETOVIĆ: i. m. 106.; Hans-Ulrich WEHLER: Jugoslawien. I. m. 83–85.

A Szovjetunió 1944–1945 fordulóján mintegy 20–30 000 jugoszláviai németet deportált ukrainai és oroszországi munkatáborokba, s mintegy 17%-uk nem élte túl a megpróbáltatásokat.¹⁵⁶ A délszláv állam területén még megmaradt németiséget, körülbelül 170 000–200 000 embert, 1945 tavaszán internálótáborokba zárták, kényszermunkára fogták, a német származású gyermekeket szüleiktől elszakítva szerbiai, macedóniai, montenegrói stb. otthonokban „nevelték át”.¹⁵⁷ Az internálótáborokból 1946 tavaszától 1947 végéig tömegesen a szöktek el Románia, de főleg Magyarország területére, ahonnan a vajdasági németek megpróbáltak nyugatra jutni. Ezeket a „szökéseket” a jugoszláv hatóságok nem csupán elnézték, hanem egyenesen bátorították és elősegítették, ugyanis ezzel az eljárással – amely indirekt kitoloncolásnak, közvetett kiutasításnak volt tekinthető – a délszláv állam megszabadulhatott „népi németjei” egy részétől anélkül, hogy magyarázkodnia kellet volna a szövetségesek előtt.¹⁵⁸ A koncentrációs táborokat 1948 tavaszán felszámolták, de a munkaképes németeket általában még további háromévnnyi munkára kötelezték állami üzemekben, bányákban stb. Az 1948-as census szerint 55 000 német élt a kommunista Jugoszláviában. Az NSZK megalakulása után mind több jugoszláviai német igyekezett nyugatra távozni, amit a jugoszláv állam az állampolgárságról való lemondás és az ezzel járó tetemes összegű illeték kifizetése után lehetővé is tett. Ez a fajta migráció az ötvenes évek elejétől vált tömegessé.¹⁵⁹

¹⁵⁶ A Szovjetunió 1949 őszén kezdte meg ezen táborok felszámolását. A német származású táborlakókat azonban jobbra nem vissza Jugoszláviába, hanem egyenesen az NDK-ba irányították. (Zoran JANJETOVIĆ: i. m. 105–106.; Hans-Ulrich WEHLER: i. m. 82–83.)

¹⁵⁷ Az internálótáborok rendszerét főleg a Bácskában, a Bánátban, a Szerémségben és Baranyában alkalmazták, ám működtek internálótáborok Horvátország területén is. (Lásd Vladimír GEIGER: i. m.) A táborokban a kegyetlen körülmények és a brutális bánásmód következtében meghalt áldozatok számát a kutatók 50 000-re teszik. Ami a gyerekeket illeti, egy részük 1950-től a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével visszatérhetett a szüleikhez, illetve a családjával az NSZK-ba távozhatott. (Hans-Ulrich WEHLER: Jugoslawien. I. m. 90–93.)

¹⁵⁸ Becslések szerint 1947 végéig 30 000–40 000 jugoszláviai német „szökött meg.” (Zoran JANJETOVIĆ: i. m. 107–108.; Hans-Ulrich WEHLER: i. m. 91–92.)

¹⁵⁹ Lásd Hans-Ulrich WEHLER: i. m. 92–95. – A vajdasági németek második világháború utáni sorsával kapcsolatban lásd *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*. V. k. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1961; Zoran JANJETOVIĆ: *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*. Szerzői kiadás, Beograd, 2005. A vajdasági magyar kisebbségre vonatkozóan lásd A. SAJTÍ Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág, Budapest, 2004. A Vajdaságban lezajlott eseményeket átfogóan elemzi Michael PORTMANN: *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2008.

Romániában az 1930-as évek végén mintegy 750 000 német élt, de Jugoszláviához hasonlóan a földrajzilag egymástól viszonylag távol, az országban szétszórta élő erdélyi szászok, bánáti és szatmári svábok, besszarábiai, bukovinai és dobрудzsai németek itt sem alkottak homogén csoportot. Az 1940-ben végrehajtott határmódosításokkal a romániai német kisebbség egy része Magyarországhoz, a Szovjetunióhoz, illetve Bulgáriához került. A náci Németország a „*Heim ins Reich*” akció keretében még abban az évben a birodalom keleti területeire telepítette át a teljes besszarábiai, bukovinai és dobрудzsai németiséget.¹⁶⁰ Románia átállása után (1944. augusztus 23.) a birodalmi szervek főleg Ausztriába és Csehországba evakuálták az akkor Magyarországhoz tartozó észak-erdélyi szászokat, valamint kisebb dél-erdélyi és bánáti német csoportokat. Az Erdély Romániához tartozó részében élő szászok és a bánáti svábok teljes evakuálására a front gyors mozgása miatt nem volt idő, viszont a Vörös Hadsereg egységei elől több ezer bánáti és szatmári sváb, illetve erdélyi szász hagyta el önként lakóhelyét és menekült Ausztria felé a visszavonuló német csapatokkal. 1944 őszének végéig mintegy 100 000 „népi német” hagyta el Romániát, akiknek egy része Németország, Ausztria, vagy más nyugati állam területén telepedett le, más részük viszont visszatért szülőföldjére. A menekülők egy részét a Vörös Hadsereg kényszerítette visszatérésre.¹⁶¹ A többi jelentős német kisebbséggel rendelkező térségbeli állammal ellentétben az új román hatalom sem 1945-ben, sem a későbbiekben nem tervezte és nem is kérte a nagyhatalmaktól „népi németjei” elűzetését, illetve kitelepítését. Ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió 1944 decembere és 1945 januárja között, a román jóvátétel részeként munkatáboraiiba deportáljon mintegy 75 000 németet. A deportáltak mintegy 15%-a a Szovjetunióban vesztette életét. A túlélők 1949-től az NDK-ba távozhattak, ahonnan sokan továbbálltak az NSZK-ba, illetve Ausztriába.¹⁶² Az ország kommunista típusú átalakításának következtében a romániai németiség jogilag, politikailag, társadalmilag és gazdaságilag egyaránt deklasszáldott. Az

¹⁶⁰ Mathias BEER: Umsiedlung, Flucht und Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus Südosteuropa am Ende des Zweiten Weltkrieges. In: *Flucht und Vertreibung. Europa zwischen 1939 und 1948*. Ellert-Richter, Hamburg, 2004. 172–183. Ezeket a „népi németeket” szintén a meghódított lengyel területekre, főleg a Warthegauba telepítették át.

¹⁶¹ TILKOVSKY Lóránt: SS-akció a délkelet-európai németiség kiűrtésére 1944 őszén. In: TILKOVSKY Lóránt (szerk.): *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. JPTE, Pécs, 1997. 115–131.; Konrad GÜNDISCH: Deutsche Migrationsbewegungen in Südosteuropa. In: *Flucht, Vertreibung, Integration*. Kerber, Bielefeld, 2005. 75–81.

¹⁶² Mathias BEER: Südosteuropa. I. m. 176.

1945 tavaszán végrehajtott agrárreform során a németektől elvették földbirtokaikat, illetve szinte teljes ingó és ingatlanvagyonukat; s mivel 77%-uk paraszt volt, elvesztették létalapjukat. 1946-ban választójoguktól fosztották meg a népcsoport tagjait.¹⁶³ A diszkrimináció és a jogfosztottság korszaka 1948-ig tartott; ezután fokozatosan visszavonták a németiséget sújtó jogszabályokat. 1950-ben mintegy 400 000 német élt Romániában.¹⁶⁴

Egyéb népmozgások a második világháború után

A második világháború végen, illetve az azt követő években lezajlott kényszmigrációs folyamatok nem pusztán mintegy 14 millió németet, hanem 6 millió egyéb nemzetiségű embert – köztük nem kevés magyart – is közvetlenül érintettek a kelet-közép- és délkelet-európai régióban. A homogén nemzetállam kialakítása jegyében milliók váltak rideg hatalmi tervezés áldozatává és kényszerültek elhagyni szülőföldjüket, hazájukat és lettek menekültek, földönfutók, gyökértelen áttelepítettek. A kelet-közép- és délkelet-európai régióban végbement kényszmigrációs folyamat egyéb aspektusai – mozaikszerűen felvillantva – a következők.¹⁶⁵

Lengyelország „nyugatra tolása” következtében, a lengyel és a szovjet állam közt létrejött opciós és lakosságcsere-szerződések miatt, mintegy kétmillió lengyel települt át a Szovjetuniónak ítélt egykori kelet-lengyel országrészből az anyaországba. Legtöbbjüket a Németországtól megszerzett, „visszanyert” nyugat-lengyel vidékekre telepítették, az előzőtt német lakosság helyére, a mihamarabbi lengyelesítés szándékával. A lengyel határmódosítások következtében mintegy félmillió ukrán, fehérorosz és litván volt kénytelen elhagyni az új határok között létesült Lengyelországot, és áttelepülni az új lakóhelyükként kijelölt Szovjetunióba. A nyugati területekkel gazdagodó Szovjetunió Kárpátalja megszerzése után két szerződésben is szabályozta Csehszlovákiával a határmó-

¹⁶³ Ingomar SENZ: *Die Donauschwaben*. Langen Müller, München, 1994. 137–142.; Anneli Ute GABANYI: Die Deutschen in Rumänien: Exodus oder Neuanfang? In: Georg BRUNNER–Hans LEMBERG (szerk.): *Volksgruppen ist Ostmittel- und Südosteuropa*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1994. 235–250.

¹⁶⁴ Ingomar SENZ: i. m. 139–142.; Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. In: *Das Schicksal der Deutschen in Rumänien*. III. k. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bonn, 1957.

¹⁶⁵ A részletekről lásd Joseph B. SCHECHTMAN: *Postwar Population Transfers in Europe 1945–1955*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962.

dosítással járó kölcsönös népmozgásokat.¹⁶⁶ Csehszlovákia nem pusztán valamennyi német, hanem a teljes magyar kisebbség elűzését is tervezte a világháború végén. Miután ez utóbbi kellő nagyhatalmi támogatás hiányában a potsdami rendezés folyamán meghíúsult, Csehszlovákia és Magyarország között 1946 februárjában lakosságcsere-egyezmény jött létre.¹⁶⁷ Az Edvard Beneš nevével fémjelzett csehszlovák nemzet- és nemzetiségi politikai azonban, amikor a homogén csehszlovák nemzetállam megeremtésének szükségességét hirdette, nem merült ki az elűzetésekben. A hitleri „*Heim ins Reich*” akció mintájára repatriálni szándékozta, vagyis haza kívánta telepíteni a délkelet-európai államokban élő szlovák szórányskisebbségeket.¹⁶⁸ Csehszlovák mintára Románia és Jugoszlávia is tervezte, hogy népességcsere-megállapodást köt Magyarországgal,¹⁶⁹ ezek az elképzelések azonban megrekedtek a tervezés szintjén. Miután a délszláv állam megszerezte az Isztriai-félszigetet, az azt következő években csaknem 100 000 olasz nemzetiségű (az ott élő olasz őslakosság 90%-a) optált az anyaország javára, az őket érő folyamatos jugoszláv represszió miatt.¹⁷⁰

Összegzés

A 20. század elejétől a második világháború végéig tartó periódusban Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa szinte valamennyi szegletét érintették a különböző típusú kényszermigrációs folyamatok. „Ezek mögött

¹⁶⁶ Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 138.

¹⁶⁷ ZSELICZKY Béla: i. m. 53., 60–65.; *Ott hontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. MOLNÁR Imre–SZARKA László (szerk.): MTA Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, Komárom, 2007; VADKERTY Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig (1945–1948). Triológia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Kalligram, Budapest, 2007.

¹⁶⁸ Beneš már 1943 decemberi folytatott moszkvai tárgyalásai során tájékoztatta szándékáról a szovjet felet. 1945 derekán a csehszlovák szervek 200 000 magyarországi szlovák hazatelepítésével számoltak; 150 000-et Jugoszláviából és 80 000-et Romániából akartak hazavinni. A Magyarországgal kötött lakosságcsere tekintetben tehát egy kiterjedt, délkelet-európai dimenziójú csehszlovák terv részét képezte, azzal a különbséggel, hogy a többi országgal a lakosságcsere-egyezmény helyett hazatelepítési szerződést kötött az újjáalakult csehszlovák állam. A következő években mintegy negyedmillió szlovák települt ténylegesen az anyaországba. (Gerhard SEEWANN: i. m. 190–191.)

¹⁶⁹ LÁSD BALOGH Béni–OLTI Ágoston: i. m.; FÖGLEIN Gizella: Magyar–jugoszláv népcsereegyezmény-tervezet [sic!] – 1946. In: FÖGLEIN Gizella (szerk.): *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993. Forrásközlések, tanulmányok, cikkek*. Ister Kiadó, Budapest, 2000. 34–41.

¹⁷⁰ Zoran JANJETOVIĆ: Verteibungen. I. m. 157.

az a meggyőződés húzódik meg, hogy a politikai és az etnikai határoknak fedniük kell egymást. Ahol ezt a legkülönbözőbb etnikai csoportok kevert együttélése miatt nem sikerül elérni, ott olyan tervekre támaszkodnak, amelyek alapján emberek százezreit telepítik át az egyik országból a másikba.”¹⁷¹ Az etnikailag megtisztított, a nemzeti kisebbségektől mint potenciális konfliktusforrásoktól mentes nemzetállam eszményképe vezette a második világháború utáni nemzetközi rend megalkotóit is. A határmódosításokkal egybekötött elűzések, ki- és áttelepítések, kényszerű népességcserék következtében 1944–1945-től mintegy 20 millió, valamilyen nemzeti vagy etnikai kisebbségi csoporthoz tartozó európai kényszerült lakóhelye elhagyására. Ebből több mint 14 millió volt az 1948-ig Németország különböző megszállási övezeteiben regisztrált német származású menekültek, elűzöttek, kitelepítettek, illetve áttelepültek száma.¹⁷² A világháború végén lezajlott menekülés és elűzés német áldozatainak számát a szakértők több százezertől kétmillióig becsülik.¹⁷³

A második világháború végén határmódosításokkal vagy azok nélkül végrehajtott etnikai tisztogatások valóban hozzájárultak az egyes nemzetállamok nagyobb fokú etnikai homogenitásának megteremtéséhez. A kontinens országai viszont óriási árat fizettek ezért. A különböző homogenizációs intézkedések több millió halálos áldozatot követeltek, és mérhetetlen szenvedést okoztak a túlélőknek. Az elűzöttek, ki- és áttelepítettek befogadása, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális integrációja hatalmas terhet rótt a befogadó országokra.¹⁷⁴ Ugyanakkor a homogén nemzetállam megteremtésért végrehajtott telepítési akciók

¹⁶⁹ LÁSD BALOGH Béni–OLTI Ágoston: i. m.; FÖGLEIN Gizella: Magyar–jugoszláv népcsereegyezmény-tervezet [sic!] – 1946. In: FÖGLEIN Gizella (szerk.): *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993. Forrásközlések, tanulmányok, cikkek.* Ister Kiadó, Budapest, 2000. 34–41.

¹⁷⁰ Zoran JANJETOVIĆ: Verteibungen. I. m. 157.

¹⁷¹ A migrációs kérdések avatott szakértőjének, az amerikai Eugene Kulischer gondolatait idézi Mathias BEER: Umsiedlung. I. m. 139.

¹⁷² Az Elűzöttek, Menekültek és Háborús Károsultak Szövetségi Minisztériumának vonatkozó becsült számadatait közli Alfred-Maurice DE ZAYAS: Anmerkungen. I. m. 215–216.

¹⁷³ Uo., Mathias BEER: Vertreibung. I. m. 47–50.

¹⁷⁴ A német kisebbségeknél maradványok lásd Mathias BEER: Flüchtlinge und Vertriebene in den Westzonen und der Bundesrepublik Deutschland. In: *Flucht, Vertreibung, Integration.* Kerber, Bielefeld, 2005. 108–122.; Michael SCHWARTZ: „Umsiedler” – Flüchtlinge und Vertriebene in der SBZ und DDR. In: *Flucht, Vertreibung, Integration.* Kerber, Bielefeld, 2005. 90–100. – Ugyanakkor a különböző típusú etnikai tisztogatások végrehajtása nem pusztán az azokat elszorított kisebbségeket, hanem az intézkedéseket végrehajtó nemzetállamokat is negatívan érintették, elsősorban anyagi-gazdasági szempontból, de nem elhanyagolandó kisebbségeiktől megszabadult országok kulturális és erkölcsi veszteségei sem. Ennek magyarországi vonatkozásaira mutat rá tanulmányában TILKOVSKY Loránt: Mit veszített Magyarország

nem hozták el a kívánt békét Európában. Az, hogy az 1945 utáni évtizedekben nem tört ki újabb nyílt fegyveres konfliktus a kontinensen, sokkal inkább a második világháború után kialakult bipoláris világrendnek, a két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió, illetve táboraik atomháborúval fenyegető szembenállásának, a globális nukleáris katasztrófa veszélyét magában hordozó antagonizmusának, semmint a magukat nemzetállamként definiáló országok harmonikus és békés egymás mellett élésének volt köszönhető. Az 1990-es évek, a hidegháború befejeződésével, a Szovjetunió összeomlásával és a keleti blokk szétesésével azonban ismét felszínre törtek Európában az etnikai konfliktusok. Éppen egykori déli szomszédunk, Jugoszlávia példája mutatta meg, hogy a soknemzetiségű állam dezintegrációjával visszatért a kontinensre az etnikai tisztogatások rossz szelleme.